

מקרה ליטוקיס קיץ 41 - השתקפותו של 'פוגרום' בזיכרון היהודי

ישראל רוזנסון

...המלחמה עשתה בנו שמות. הכול השתנה, השתנה לרע. בלי יהודים החיים הם חסרי פשר ומכוערים. מה אתה מייעץ לי לעשות, ... אל תשתהה כאן יתר על המידה. ארץ זו אוכלת את יושביה, ארץ שלא ידעה לשמור על יהודיה היא ארץ שאין בה אלוהים. אני במקומך הייתי לוקח את הרכבת הראשונה שתוציא אותי מכאן. ולא לחזור הביתה. רק הצצה קטנה ולא יותר...¹

נוצות באוויר - איך מגדירים פוגרום?

בפולקלור היהודי - עד כמה שניתן להשתמש במונח הזה בהקשר הנידון - מאופיין ה'פוגרום' לא-אחת באמצעות נוצות המתעופפות בחלל. כך למשל מתואר פוגרום בחיבור של בן-נעורים מוכשר:

אורגייית הפוגרום החלה... [=הפורעים] שברו דלתות, ניפצו חלונות ורהיטים, קרעו את הכרים והוציאו מהם את הפוך ולקחו כל מה שאפשר לקחת... הפוגרום זינק, הפוגרום התפשט במהירות מדהימה היהודים ברחו מבתיהם... באוויר התעופפו וצנחו לארץ [=פתיתי] פוך ונוצות, וכיסו את אדמת העיירה במצע של תמימות. והאורגיה לא פסקה עדיין...²

1. אפלפלד, האיש, עמ' 122.

2. מדובר באוטוביוגרפיה של ליפמן בוסק שנשלחה לתחרות של יו"א (המכון למחקר יהודי): בסוק, אוטוביוגרפיות, עמ' 377. לטעמי השורות שמביעות באופן החזק ביותר את 'אפקט הנוצות' הן של חיים נחמן ביאליק ב'עיר ההריגה', 'יצירה ה'מתעדת' פוגרום שתוצאותיו ניכרות אצל הבא לסקור את תוצאותיו, בין השאר על-ידי "יטבעו רגליך בנוצות"; ביאליק המתאר את 'השיטה', קישר בין נוצות לדם: "וציציהן חצים נוצות וריחן כריח הדמים".

נוצות המשיכו להתעופף פה ושם גם בשואה; אירועים מסוימים בשואה, ראשונים בסדרה ארוכה שטרם הבשילה לנורא מכול, תוארו אף הם באמצעות הנוצות³ (היה גם מי שצייר כך את וילנה מוכת הסבל). מה שנעלה מכל ספק הוא שאם התעופפו נוצות בחוצות קובנה המדממת בימים של סוף יוני 1941 הייתה זו סיטואציה זניחה לחלוטין; למיטב ידיעתי איש לא זכר ולא תיעד אותן. הפלישה הגרמנית לליטא הובילה בקובנה - העיר השנייה בגודלה בליטא ובירתה הזמנית עד לסיפוח וילנה לליטא על-ידי הסובייטים - לסדרה רצופה של אירועי טבח אכזרי. בהיעדר כינוי מוצלח יותר הם כונו 'פוגרומים'.

אכן, בהתייחס להמשגה, בצד מונחים שמתארים את הנעשה בצורה שיש בה מן הרגש - 'טבח', 'שחיטה', 'רצח', המינוח שמשמשים בו תדיר לאפיון אירועי סוף יוני 1941 בקובנה הוא 'פוגרום'; כך נהג גרפונקל בספרו מ-1959 הפורש בצורה שיטתית את יריעת 'קובנה היהודית בחורבנה'⁴, וכך כותבי זיכרונות ומתעדים שונים כבר לפניו. בשימוש זה אין משום חידוש והוא מתאים לאפיון אירועים מקבילים במערכת המושגים הענפה למדיי של השמדת יהודי אירופה. במקורו 'פוגרום' מתייחס לפרעות ביהודים המתבצעות על-ידי קבוצות מאורגנות, מאורגנות למחצה או מקובצות על בסיס ספונטני, המונעות על ידי מניעים אנטישמיים; קבוצות שכאלו היו נפוצות כבר מקדמת דנא, וזכורות לרע מימי 'הסופות בנגב' (1881-1884), פרעות קישינב והרציחות הנוראות של פלטיורה (1919). אכן, בשלב זה של ההתרחשויות בליטא נקודות הדמיון מצדיקות להשתמש במונח 'פוגרום'; אם כי במקרים של קובנה לא ה'נוצות באוויר' היו הסמן למעין 'פרומ' (או 'פר'-לוד') לגוף הפוגרום; הרצחנות של הפוגרומים הללו לא נזקקה למבוא. ולמותר לציין, פוגרומים אלו היוו תחילתה של דרך ברורה מאוד להשמדתה הטוטלית של יהדות ליטא בכלל ושל קובנה בפרט.

בשורות הבאות נדון בעיקר באחד מן הפוגרומים של סוף יוני - הרצח של כ-60 יהודים במוסך של החברה הקואופרטיבית הליטאית 'ליטוקיס' (Lietukis), מהאירועים המפורסמים ביותר בתולדות השמדת יהודי ליטא, אירוע שאף זכה לפרסום עולמי. כ'מקרה בוחן' לאירועים בקובנה, פוגרום זה איננו מאופיין במספר הגדול של הנרצחים, אלא במאפיינים אחרים, בראש ובראשונה באכזריות המחרידה של הרצח. השפעתו של האירוע תיבחן במאמר זה בעיקר בהקשר של הטבעת חותמו בזיכרונות היהודיים של

3. מכתב של ארנולד (אהרון) רוזנפלד על אירועי 'ליל הבדולח': "...והסמטה נראתה כמו אחרי רדת השלג. כולה הייתה מכוסה נוצות שהושלכו מתוך הדירה" (בר, מכתב מווינה)

4. בפרק 'ראשית הפורענות' (גרפונקל, קובנה, עמ' 28-36), הוא משתמש תחילה בביטויים: 'פרעות'; 'טבח נורא' (בסלובודקה); 'התנפלויות דמים'; 'מעשי דמים'. את הביטוי 'פוגרום' ייחד לסלובודקה (עמ' 32; 34). והוא חוזר עליו הרבה. הוא איננו מקדיש מקום להסבר הטרימינולוגיה שבחר. גם מארק דבורז'צקי כותב בלשון כזו בסקירתו על גטו וילנה, ולא כאן המקום להאריך.

ניצולים, של בני משפחה או של כותבים שונים על יהדות קובנה וליטא. לכאורה, מתבקש להשוות את ביטויי הזיכרון היהודי למקביליהם הליטאיים, נרטיב מול נרטיב; אולם הדברים מורכבים. להלן נזכיר בקצרה ביטויים ליטאיים של מה שקרה, ונראה כי יותר משיש כאן נקודות השקה, יש תנועה בצירים מקבילים; זיכרונות (נציגי) הנרצחים וזיכרונות הרוצחים חולקים מעט מאוד נקודות מפגש. ובכל זאת, עצם התנועה במרחב הזיכרון מחייבת חיכוך, שהשלכותיו יידונו להלן.

רקע: הזמן, המקום, היקפי הנרצחים והמעמד ההיסטורי

מהלך המאורעות בקובנה בשלהי יוני 1941 ידוע היטב. ב-22 ביוני, עם תחילת המלחמה באזור, ספגה קובנה הפצצות של מטוסים גרמניים (כוונו במיוחד למטרות אסטרטגיות: שדה התעופה באלקסוט, תחנת הרכבת ומחנות של הצבא האדום); ב-23 ביוני כבר לא פעלו מנגנוני השלטון הסובייטי בעיר, וכמעט ולא ניכר בה סימן לנוכחות הצבא האדום. ב-24 ביוני נכנסו יחידות החלוץ הגרמניות, וב-25 בו כבר אפשר היה לומר כי העיר נשלטת בידי הגרמנים. אני מבקש שלא להיכנס במסגרת זו לשאלת המהות המדויקת של הגורמים השולטים בעיר בתקופת המעבר בין השלטון הסובייטי ומעט אחריה, נושא שנבדק ונבחן בכל מסגרת היסטורית רלוונטית.

הפרעות ביהודים החלו מיד בימים הראשונים של הפלישה לליטא והכניסה לקובנה; ה'שיא' (המונח הנכון מוסרית הוא 'שפל') היה הפוגרום הנורא בשכונה הענייה יחסית סלובודקה (וילימפולי) שהתנהל במשך שתי יממות - בעיקר בשעות הלילה שבין ה-25 ביוני ל-26 בו. ביום ששי ה-27 ביוני התחולל הפוגרום בחצר המוסך של חברת 'ליטוקיס'. כדי להשלים את התמונה הכללית של הקיץ הנורא בקובנה, נציין כי ב-7 ביולי הסתיימו ההשמדה של כל הגברים שנותרו באתר הכליאה והרצח בפורט השביעי; ב-8 ביולי הועברו הנשים הכלואות בפורט השביעי אל אתר הרצח הנודע הפורט התשיעי. ב-10 ביולי נערכה ישיבה בבית העירייה על הצדדים הטכניים של המעבר לגטו. ב-14 ביולי כבר פורסמו התקנות הליטאיות ונגזר על המעבר לגטו; 15 באוגוסט נקבע כמועד האחרון להשלמת המעבר מקובנה לשכונת סלובודקה אל שטח הגטו המיועד.

מספרי הנרצחים הוערכו כדלקמן: סלובודקה - 600-1000 (נוטים לקבוע - 700); ליטוקיס - כ-60; הפורט השביעי - מעל 6000.⁵ הנה כי כן בהתייחס לליטוקיס, ברור שמדובר במספר קטן, לא רק בהשוואה לסך כל הנרצחים של יהודי קובנה אלא גם ביחס לאירועים

5. לפי דב לויץ, בפוגרום סלובודקה נרצחו בערך 800 יהודים, ו-52 בליטוקיס (לויץ, פנקס, עמ' 543).

של קיץ 1941. מה גרם אפוא לפרסום המיוחד של מקרה ליטוקיס? לאור המידע הרב המצוי בידינו על האירועים בקובנה, אפשר להצביע על הגורמים להלן: המיקום, העיתוי, האכזריות, הצפייה, התיעוד והצילום.

המקום גורם, ואין ספק שלמיקום הפוגרום במרכז קובנה (מקובל לציין את הכתובת 'שדרות ויטאוטאס')⁶, השונה מאוד מהפרבר בשכונת העוני סלובודקה, שכונה נידחת ולו באופן יחסי⁷, היה משקל מכריע בפרסומו של האירוע הנורא ובהשפעתו. הוא הדין גם לעיתוי - בעיצומו של יום, בצהרי היום, בניגוד לאירועי סלובודקה שהתרחשו בעיקר בשעות החשכה. מהתיאורים הרבים שנשמרו עולה תמונה של אכזריות בלתי-מצויה,⁸ רצח בידיים במובן הפרימיטיבי ביותר של המונח.⁹ אכן, גם הפוגרומים האחרים שהתלקחו בקובנה באותם ימים לקו באכזריות שכזו, וראשו הכרות של הרב אוסובסקי, שנרצח בפוגרום בסלובודקה, ודמו ניגר על דפי הגמרא שלמד (להלן) יוכיח; אבל בליטוקיס הייתה תוספת מחרידה של שימוש בתנאים שהעמיד המקום, פיצוץ המומתים בזרנוקי מים שהוגרו לקרבם. המיקום והעיתוי אפשרו צפייה של מתקהלים; אפשר לתהות על מידת שותפותם בפועל,¹⁰ אך אין ספק שנוכחות זו הוסיפה לאירוע גוון מקאברי,¹¹ ובמקביל הקלה על

6. כותבים שונים משתמשים ב'וויטובאט' - ניסוח ברוסית ופולנית. היום הכניסה היא מרחוב מייסקו (Miesko gatve) הקרוב מאוד לשדרות ויטאוטאס (Vytauto pr).

7. השכונה סלובודקה, בליטאית וילימפולה (Vilijampole) מקומה מעבר לנהר הוויליה (נאריס [Neris] בליטאית).

8. כך גרפונקל: "ב-27 ביוני נרצחו כ-60 יהודים באכזריות נוראה בראש חוצות קובנה - ויטובטה פרוספקטאס - בחצר המוסך של החברה הליטאית 'ליטוקיס' תחת כיפת השמיים ולעיני המון גדול של סקרנים ליטאים. היהודים האלה הובאו למוסך בידי פרטיזנים ליטאיים. תחילה הכריחו אותם לנקות בידיהם זבל וצואה שהיו מונחים בחצר. אחר כך הכו אותם גרמנים וגם ליטאים במוטות ברזל במשך שעות רצופות עד שיצאו נשמתיים בייסורים נוראים. היהודים שהתאוששו והראו סימני חיים, שוב עונו עד שפרחה נשמתם. המרצחים תחבו לתוך פיותיהם של מעונים אחדים צינורות, שהיו משתמשים בהם לשטיפת מכוניות, ודרכם הורישו מים לתוך הפיות עד שנחנקו האומללים" (לייב גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, ירושלים תשי"ט, עמ' 31-32). דב לויין: "במוסך לייטוקיס (Lietukis) שברחוב ויטאוטאס בקובנה נקרעו לגזרים 52 יהודים שנתפסו ברחוב בידי ליטאים; אחרים צפו במחזה בהנאה" (לויין, פנקס, עמ' 543).

9. קריאת העדויות הגרמניות בנידון כולל ביטויי הסלידה שלהם מאכזריות הרצח על-ידי הליטאים מעוררת רושם דוחה של 'דמעות תנין'. למשל קרל רדר בעדותו כותב כי 'חש התמרמרות ורעדה לנוכח הרצח של היהודים. זה היה מעשה אכזרי שיכול להיות מכונה רק טבח. זה היה יותר אכזרי מאשר שחיטה של בעלי חיים. זה נראה כמו שאלו שביצעו זאת איבדו כל מראה אנושי. אני רואה זאת כמעשה מחפיר, משום שאף אחד, אפילו לא פושעים צריך להיות מומת בדרך כזו' (פייטלסון, האמת, עמ' 24), אבל די ברור שהם קלטו אווירה מסוימת.

10. דעות של חיילים גרמניים. ויליס גונזליוס ואחרים דיברו על נוכחות נשים וילדים, על מחיאות כפיים בכל מכה, על הנפת ילדים כדי שיראו, על ליווי באקורדיאון ושירה של ההימנון הליטאי. (פייטלסון, האמת, עמ' 26). אולם, בדיקת התמונות ועדויות אחרות מלמדת על הגזמה. אם כי היו שעודדו את הרוצחים. (דיקמן וסוז'דילס, רצח המוני, עמ' 124).

11. גרפונקל הגדיר אותם כ'סקרנים' ('ולעיני המון גדול של סקרנים ליטאים'), לפי לויין: 'צפו בהנאה' ('אחרים צפו במחזה בהנאה'). לפי אברהם תורי: "...הצגה שטנית ששעשה כל כך קהל צופים ליטאיים..." (תורי, גטו, עמ' 44). "קהל הצופים הליטאים הריע להם" (סגלסון, העופל, עמ' 34).

התיעוד. אכן, בנקודה זו ניתן לומר שהפוגרום הזעיר (מבחינת מספר הנרצחים) הזה זכה גם - מה נורא לומר זאת - לטיפת מזל הכרוכה בהזדמנותם למקום של מספר חיילים גרמניים נושאי מצלמות שתיעדו את המתרחש.¹² פרסומן של התמונות במהלך שנות החמישים והשישים בגרמניה, הפצתן וקליטתן בתיעוד בישראל ובעולם, היא זו שהעניקה כמדומה ל'מקרה ליטוקיס' את ה'ערך המוסף' שהבדילו מסדרת הרציחות בקובנה בסוף יוני ותחילת יולי, והפכה אותו מ'עוד' רצח בקובנה לפוגרום מייצג וסמלי.¹³

הזיכרון הליטאי

מנקודת המבט הליטאית המשמעות המיוחדת של 'מקרה ליטוקיס' עשויה כמדומה לעלות מתוך ההתבוננות בסוכן זיכרון מיוחד - הגורם המנציח הבסיסי שבשטח; הכוונה לאנדרטה הניצבת במקום מזה כעשרים שנה (הוצבה אחרי שחרור ליטא מהכיבוש הסובייטי בתחילת שנות ה-90), שבה נחרטה כתובת פשוטה שבפשוטות בידיש ובליטאית. בתרגום חופשי לעברית: 'במקום זה, היה הגראז' של "ליטוקיס", נרצחו ב-27.6.41 עשרות אחדות מיהודי קובנה'. מדובר בכתובת סטנדרטית העולה בקנה אחד עם רוח החקיקה הליטאית החדשה (תחילת שנות התשעים) בשאלת ההנצחה של היהדות הליטאית,¹⁴ החרוטה באנדרטה צנועה שכמותה פזורות לרוב ברחבי קובנה וליטא. הניתוח הסגנוני הפשוט שלה מאלף: נוסח הדברים מתחמק, וחמקמקות זו בולטת יותר מאשר בכתובות אחרות. הכתיב בלשון סביל 'נרצחו' מסיט את תשומת הלב מהרוצחים. מי היו? מדוע רצחו? השאלות הללו המושתקות בכתובת, זכו במהלך השנים להתייחסות נרחבת בבימות ליטאיות שונות - בתקשורת, בהגות ובמחקר. כמו כן הן זוכות למענה בעוצמה שקשה לשערה בתקשורת הפופולרית במרשתת, וכפי שנראה להלן גם במערכת החינוך הליטאית. הפער בין הצמצום (הניסוח הדל והצנוע שבכתובת) לבין ההרחבה (בעיסוק התקשורתי) הוא בלתי נתפס.

12. וילים גונזליוס היה צלם רשמי, ולקחל רדר הייתה מצלמה. אף על פי שאנשי ביטחון גרמניים ניסו למנוע את הצילום ולהחרים את סרטי הצילום התמונות שרדו.

13. ראו לאחרונה סיכום של דיקמן וסוידיליס: "In terms of pogroms, the best known atrocity of the first week of the Nazi-soviet war, cited in numerous Holocaust histories, is the infamous massacre of Jewish men at the Lietukis garage in Kaunas on 27 June 1941. The particular resonance created by the Lietukis killing reflects the especially gruesome methods of killing conducted in public view, rather than the scale of the atrocity" (דיקמן וסוידיליס, רצח המוני, עמ' 122-123).

14. ראו מה שכתבתי בספרי: רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא, עמ' 70-79.

דומה שהגדרת הבעיה בצורה זו דיה כדי להבין מה אומר 'ליטוקיס' מבחינה ליטאית; מדובר באירוע טעון ביותר, שמהווה כתם על מה שאמור להיות מצפונה של מדינה דמוקרטית מערבית, כפי שליטא נוטה להציג את עצמה מאז שחרורה בתחילת שנות התשעים; במובנים רבים נוטים להצניעו, לדחוס לשורות יבשות ספורות, אך הוא לא ניתן ל'כליאה', הוא מתפרץ מביניהן.

סוגיית מקומה של הפרשה בציבוריות הליטאית דורשת דיון נפרד; נתייחס כאן רק לנקודות מפתח החשובות כרקע להבנת התגובות היהודיות לדורותיהן, שהן מטרתו של מאמר זה. תפתח את זהותה העצמית כמה שתפתח, ליטא העצמאית מושפעת מליטא הסובייטית, והבנת תגובות ליטאיות בליטא העצמאית מחייבת מעקב אחרי שורשיהן לפני העצמאות. יומן ליטאי שנכתב על ידי אישה דגולה - כך ראוה רבים - במהלך המאורעות ופורסם אחרי המלחמה בתקופה הסובייטית (ההקדמה נכתבה ב-1945 אחרי שחרור ליטא), מתאר את אירועי ה-29 ביוני:

יום חם. נפלא. באו חולים וסיפרו כיצד הכריחו יהודים לגרוף אשפה בידים, לחפור בורות בכפית, לשתות מי ביוב, כיצד השכיבום בטורים על הארץ והיכו בדקרים בלא אבחנה, רוצצו גולגולות בקורות עץ (כל זה במוסך בשדרות ויטובט מאחורי בית הקברות), כיצד הטילו את הגוויות על משאיות והובילו לאי-אן. אנשי עבודה פשוטים, איכרים ונשים היו אחוזי אימה...¹⁵

בתנופה מוסרית רבת עוצמה, הכותבת קוטורגינה מרבה לספר על מה שאירע בעיר באותם ימי בלהות (להלן נביא מתיאוריה), אך לדידה העיר, שמקום מרכזי שבה הוא אותו מוסך בשדרות ויטאואטס (ויטובאט), איננה כוללת את סלובודקה היהודית הנידחת; שמע הזוועות שאירעו שם איננו מגיע לידיעת תושבי מרכז קובנה. בשנות השישים של המאה העשרים החלו להתפרסם בליטא ספרים המתארים את אירועי מלחמת העולם השנייה בליטא; הזוועות נחשפו, התפרסמו מסמכים וצוינו עובדות, אך קשה שלא לזהות בהם את המעטפת הסמיכה של הפרשנות המגמתית הסובייטית. ב'מסמכים מאשימים' - ספר שתורגם לאנגלית ומכיל מידע שלא יסולא בפז, שובצה גם כותרת לתמונה מתמונות הטבח בליטוקיס. הפרשנות הייתה: "בשלב מוקדם, ממשבסמוך לפריצת המלחמה, הנאצים ועבדיהם מבין הלאומנים הבורגניים ארגנו שחיטה איומה במוסך במרכז קובנה"

15. קוטורגינה, יומן, עמ' 39. הרופאה הליטאית הלנה קוטורגינה שנולדה בשאבלי (1888), מוגדרת היום בכל מה שנכתב על אודותיה כ'אישה מופלאה', חסידת אומות העולם, לפי המינוח הליטאי.

("As early as the very outbreak of the war the Nazis and their myrmidons from among the local bourgeois nationalists organized a horrible slaughter in a garage in the center of Kaunas").¹⁶

הווי אומר, אליבא דפרשנות סובייטית זו, לרוצחים בליטוקיס היה שיוך מעמדי! כמו בכל ניתוח מרקסיסטי המעמד גורם! לעומת זאת אינטלקטואל ליטאי רב-מוניטין, תומס ונסלובה, שנאלץ לעזוב את ארצו במחצית שנות השבעים, מהרהר באירוע ליטוקיס ומכריז באומץ: "יום יבוא ובתי תשאלני על מה שאירע בין שני עמינו [=ליטאים ויהודים] בשנות מלחמת העולם השנייה", לשאלה זו הוא משיב:

...לא רק גרמנים רצחו אותם, אלא גם ליטאים. רבים מהם נספו בימים הראשונים למלחמה, עם כניסת הגרמנים לליטא, אולם לפני שהם ביססו את שלטונם. אלה היו ימי הפוגרומים בקובנה, אותם הפוגרומים שנשמרו עליהם עדויות רבות. ככל הנראה 3800 יהודים נרצחו בקובנה בין 25 ל-26 ביוני 1941,¹⁷ מהם שהוכו למוות במוסך שבשדרות ויטאוטאס. אני יודע כיצד הם נרצחו, אולם אני סבור שאתאר זאת באוזני בתי. ...לא ראיתי בעיני מקרי רצח. בשנות ילדותי חלפתי מאות פעמים על פני המוסך בשדרות ויטאוטאס, מול בית הקברות העירוני, בלא לדעת דבר על מה שאירע במקום. אף על פי כן עבר זה הוא בעל משמעות רבה עבורי. ליטאים רצחו יהודים, ואנוכי ליטאי. יהודים נרצחו בקובנה וקובנה היא עירי; אני מכיר בה כל בניין, כל עץ בשדרת החרות (Laisves Aleja); אני מכיר את גניה, את אולמות הקולנוע הומי האדם... יותר מכל דבר אחר התרשמתי מהעובדה שהפוגרומים בקובנה סותרים במהותם את המסורת ההיסטורית הליטאית. ...בתקופותיה הטובות של מדינת ליטא מצאו בה היהודים צדק וביטחון. עמינו חיו זה לצד זה שש מאות שנים. הנסיך הגדול ויטאוטאס... העניק בשנת 1388 ליהודי ארצו כתב זכויות, המסמך הראשון הידוע שעוסק במעמד היהודים בליטא. מן הראוי להזכיר אחדים משלושים ושבעה סעיפיו של כתב זכויות זה... נוצרי שלא נענה לקריאת עזרה של שכנו היהודי נענש בחומרה. היהודים במוסך שבשדרות ויטאוטאס קראו לעזרה. קהל של עוברי אורח צפה במותם, ועל דעת מרבית המתקהלים, שהחשיבו עצמם נוצרים, לא עלה כלל הרעיון שבכך פגעו לא רק בישו הנוצרי אלא גם בנסיך ויטאוטאס שהשדרה נקראה בשמו (מאוחר יותר שונה שמה לשדרות לנין).¹⁸

16. רוזאוקס, מסמכים, עמ' 65. בכל הקשור לאופיו כקובץ של מסמכים, הוא מקובל כספר אובייקטיבי.

17. משמעות המספר 3800 איננה ברורה, והוא מתייחס כנראה גם לרציחות המאורגנות הראשונות בפורת השבעי.

18. ונסלובה, יהודים וליטאים, עמ' 462-463.

קטע מרשים זה מכיל את תמציתה של הבעייתיות בהתייחסות הליטאית לאירוע. כל אותם גורמים שאמורים להציע הסבר לפרסומו של האירוע בעיניים היסטוריות, הופך בעצם להיות כתב האשמה חריף נגד ליטא.

הדברים מחייבים הבהרה - עבור הקורא היהודי והישראלי נקודת המפתח במיקום הפוגרום הייתה פשוט מרכז קובנה. אולם עבור ליטאים, העובדה כי רחוב הנושא שם זה בסביבה שנושאת שמות רחובות כה משמעותיים¹⁹ היא החשובה; הליטאים המכנים רחובות מרכזיים בעריהם על שם דוכסים הגדולים מפגינים בכך את עוצמתה של הקריאה לזהות מיוחדת להם. ויטאוטאס הוא גיבור ליטאי רב-מוניטין;²⁰ שמו נישא על רחובות בכל עיר ועיר, והוא גם שם פרטי נפוץ בליטא. ההיסטוריה הליטאית מלמדת כי בנוסף להישגיו הצבאיים היה הוא גם מי שהעניק את כתב הזכויות ליהודים. רצח יהודים במקום שאמור לשדר ברית עתיקת יומין ויחסי כבוד יוצר התנגשות תודעתית וסתירה מוסרית. לידם של חוגים פשיסטיים ליטאיים שהיו מודעים ל'זכויות ויטאוטאס' הפתרון היה פשוט - קריאה לביטולן; 'חזית האקטיביסטים הלאומנית', הארגון שחרת על דגלו את המאבק בסובייטים תוך שיתוף פעולה מלא עם הממסד הנאצי, הפיצה בקיץ 1941 בברלין כרוז הקורא להשתחרר מהעול היהודי (ה'אסייתי', ה'בולשביקי'); היהודים, לשיטתם, צריכים לעזוב לאלתר את ליטא; ליטא החדשה צריכה להיבנות במרץ, בכישרונות ובלב של הליטאים לבדם; וכמובן, זכויות ויטאוטאס בטלות לעולמי עד.²¹ יותר מדור לאחר מכן, ונסלובה, הוגה דעות לאומי, מצביע על הנפוצות המוסרית הטמונה במצב הזה מבחינת הלאומיות הליטאית.

בשנים האחרונות של השלטון הסובייטי ובשנותיה הראשונות של ליטא העצמאית (סוף שנות השמונים והמחצית ראשונה של שנות התשעים), עלה נושא ליטוקים לעיתונות המקומית, לא אחת בנימה מתנצלת גדושת תירוצים מעוררי דחייה. שוב ושוב חזרו על מוטיב האשמת הקורבנות כקומוניסטים פעילים, מוטיב שנשחק עד לזרא, ופעם אחר פעם

19. בצד ויטאוטאס, נמצאים גם רחובות על שם הדוכסים הגדולים מייסדי דוכסות ליטא בימי הביניים: רחוב גדמינס (Gedemino gatve), רחוב קסטוציו (Kestucio gatve) ורחוב גרדנוולד (Grinvaldo gatve), אתר הקרב המפורסם שבו ניצחו האבירים הליטאיים את הצלבנים הגרמנים. בסביבה נמצאות גם שדרות החירות (Laisves Aleja); והרחוב הסמוך לנהר הניימן על שם המלך הליטאי הראשון מנדאוגאס (Mindaugo pr). הסובייטים שינו את השמות המשמעותיים כל כך לזיכרון הליטאי, כמו שמעיד ונסלובה.

20. תקצר היריעה מלהזכיר את מלוא מופעיו. בוילנה, באנדרטה החדשה של גדמינאס הגדול - מייסד וילנה בכיכר הקתדרלה, מופיעות הדמויות של קסטוציו וויטאוטאס; בקובנה, בשדרות החירות, הוצבה בשנת 1930 אנדרטה למלאת 500 שנה לוויטאוטאס.

21. רוזאקאס, מסמכים, עמ' 124-125. אינני יכול להתחייב עד כמה מודע הליטאי הממוצע ל'זכויות ויטאוטאס'; מה שברור שהדמות ופועלה מוכרים ביותר, והתחושה העולה היא שהאדם המשכיל והמתעניין בהיסטוריה ברחוב הליטאי, ער לגמרי למסמך שמהווה תעודה חשובה בתולדות ליטא.

הודגשה הקרבה של המוסך לבית הסוהר העירוני (רחוב מיצקביץ' פינת רחוב קאסטוציו); כביכול, הרוצחים נמלטו משם באנרכיה שהשתררה עם עזיבת הסובייטים,²² וביצעו את זממם ביהודים שלכדו בסביבה.²³ באופן שיש בו מן הפרדוקסלי, דווקא פרסומו של מקרה ליטוקיס סייע לחוגים הליטאיים המעוניינים בכך להתנער ממשא האשמה הכבד. על ליטוקיס ניתן - לכאורה - להתווכח, אך איך ניתן להסביר פוגרום דוגמת סלובודקה שקדם לליטוקיס בסדר הזמנים, ובו נרצחו יהודים בבתייהם על-ידי רוצחים שביניהם היו סטודנטים?! בסלובודקה נרצחו יהודים משום שהיו יהודים;²⁴ בראייה בלתי-משוחדת ברור כי גם בליטוקיס זה היה המצב, אך בליטוקיס היה צריך להוכיח זאת, ובאיזשהו מקום, מוטו זה נוצל על-ידי ליטאים מסוימים שחשו, אם לא רגשי אשם, לפחות צורך להסביר לעולם מה קרה בסוף יוני 1941. בצד הזוועה הטבועה בו, ליטוקיס סיפק גם הסבר; מתאים כמובן למי שמוכן בכלל להתייחס לסוג כזה של הסברים.

קשה לתאר בדייקנות את הדרך שתופסים כיום בליטא את 'מקרה ליטוקיס', והדברים קשורים מן הסתם ליחס לשואה בליטא באופן כללי, ולדיון המתחולל בשאלת האחריות הליטאית לאירועי קיץ 41.²⁵ תחושתי היא שניכרת מידה של התבגרות בכל הקשור ליכולתו של הציבור הליטאי להתמודד באומץ עם עברו. יש להתבגרות זו מספר ביטויים; למשל, פרקים רלוונטיים בסדרת הספרים בהוצאת 'הוועדה לחקר הפשעים של המשטרים הסובייטי והנאצי' המנתחים את אירועי ליטוקיס בביקורתיות נוקבת,²⁶ ביטויים קולנועיים ליטאיים המתארים את ליטוקיס ללא כחל וסרק, והמרשים מכול, לדעתי, הוא תכנית הלימודים שנבנתה בבית ספר תיכון בקובנה השוכן ממש ב'חצר ליטוקיס', ומתייחסת

22. לעצם העניין גם בזיכרונות היהודים עובדה זו עולה: "האסירים הושארו אפוא ללא שמירה [=אחרי הבריחה הסובייטית] אף כי היו שומרים בתאיהם" (תורי, גטו, עמ' 43). השלב הבא, הבריחה, היה פשוט מאוד. אצל קוטרנינה, ב-24 ביוני: "אומרים כי כל הפושעים שוחררו מבית הסוהר" (קוטרנינה, יומן, עמ' 37).

23. על האשמה כי בין הנרצחים היו אנשי נ.ק.וו.ד. שהופיעה בעיתונות הליטאית בסוף שנות השמונים ראו אצל פייטלסון, האמת, עמ' 19. בשיחות עם מספר ליטאים (בנסיבות ששאלתי לא ניאותו לקיים ריאיון מסודר בנידון) ליקטתי מספר עדויות בעל-פה המלמדות שהצבעה על הרוצחים כמי שנמלטו מבית הסוהר באנרכיה שבסוף יוני הייתה נפוצה למדי בקרב הליטאים שדיברו על הנושא, אחרי השחרור של ליטא בתחילת שנות התשעים.

24. הניסוח על-פי דיקמן וסווידליס: "unlike the anticommunist rationale for the Lietukis atrocity indicated in a number of primary sources, the Viliampole massacre was clearly an attack on Jews as Jews" (דיקמן וסווידליס, רצח המוני, עמ' 126).

25. ראו גם מאמרו של שרונאס לייקיס בקובץ מאמרים זה.

26. הסדרה 'The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania' עצמה זכתה לביקורת בגין הזיקה המובנית בה בין הכיבוש הסובייטי של ליטא לבין הכיבוש הנאצי. אולם למיטב הבנתי המחקרים הקשורים ביהדות ליטא הינם מקצועיים וחסרי פניות.

באומץ ובלא-מעט קשיים לאחריות הליטאית לרצח יהודים בכלל ולאירועי ליטוקים בפרט.²⁷ יחד עם זאת מקרה ליטוקים לא זכה עדיין לטיפול דוגמת זה של יאן טומש גרוס שבספרו 'שכנים' העמיד את 'מקרה ידוובנה' כאבן בוחן ליכולתה המוסרית של דעת הקהל הפולנית להתמודד עם עברה.²⁸

מבחינת האנדרטה הצנועה שבה פתחנו, היא ממשיכה להפגין את עוצמתו של 'מקרה ליטוקים'. בצד הפעילות הטקסית והחינוכית השגרתית ב-23 בספטמבר, יום הזיכרון הליטאי הרשמי לאירועי השואה בליטא, שבו נוהגים בני נוער ומבוגרים לפקוד את האנדרטאות המרובות בליטא, יש אירועים המאפיינים את ליטוקים (ראו בתמונות המצורפות). הקהילה היהודית הקטנה בקובנה, זו שצריכה להמשיך לחיות ליד ליטוקים,²⁹ מקיימת בחצר טקס זיכרון (בתאריך הלועזי) שבו מודלקים נרות; זרי פרחים המושמים באותו יום סביב האנדרטה משקפים את ההתעניינות של לא-יהודים במקום ובסיפור. בגלל העניין הזה התעוררו תגובות של השגרירות הרוסית, שבמשך מספר שנים הקפידה לשלוח זר ענק עטור בדגל רוסיה; ואין פלא שהיו ליטאים שזיהו אקט מרשים זה לאו דווקא כאות הזדהות כי אם התרסה; ביקורת נגד ליטאים רוצחים יותר מאשר אבל על יהודים נרצחים;

27. התוכנית נבנתה על-ידי מורה ותיק להיסטוריה סיגייטאס נאפיס. הוא היה בהשתלמות של מורים ליטאיים ב'יד ושם', אך את התוכנית פיתח לבדו, הגם שבסיוע מלא של בית הספר; בבית הספר יש מודעות רבה לעברו (מכונה על שם שני טייסים ליטאיים 'דריוס וגאמוס'), והוא כולל מוזיאון קטן על תולדותיו; בביקור במקום (קיץ 2012) נוכחנו כי הצוות מצביע על בוגריו היהודיים. בית הספר נמצא בקשר עם בית ספר גרמני שגם לו עניין מיוחד בהוראת השואה. יש מודעות מלאה בתוכנית למה שקרה בליטוקים. מצביעים על האנדרטה ומנסים לעורר את השאלות. התוכנית מיועדת לכיתות י-יב. בצד שימוש בחומר כתוב ההמחשה נעשית באמצעות מספר מצגות. ניתוח תמונות ליטוקים מעלה אצל תלמידים את השאלות מי הם המכים ומדוע הצופים אדישים. מוטו חשוב בתוכנית: 'חשוב לדעת איך זה קרה ועוד יותר חשוב להבין למה'. יש בתוכנית חשיפה לדילמה הליטאית בזיכרון האירועים באמצעות ניתוח דמותו של שקירפה; מצד אחד אנטישמי נורא ומשתף פעולה עם הגרמנים, ומצד אחר גיבור ליטאי שנזכר כמי שהניף את הדגל הליטאי על מבצר גדימינאס בוויילנה אחרי מלחמת העולם הראשונה (לפני הכיבוש הפולני). בסך הכול הם מדברים הרבה ובאופן גלוי על שיתוף הפעולה עם הגרמנים; מוצגת תמונה של היטלר ושקירפה, וכן מדברים גלויות על האופי הכפול של פעילות הפרטיזנים הליטאים; הם נתפסים כלוחמי חירות, אך באזכורם לא מתעלמים מהרכיב האנטישמי הקשה בפעילותם.

28. טומש גרוס, שכנים. אכן חרף ההבדל בין אופיין היישובי של קובנה וידוובנה, קיימות גם נקודות דמיון, ולא רק בתאריך - קיץ 1941, מהן שעולות בפרק 'מי רצח את היהודים בידוובנה?', ובמיוחד בקטעים הבאים: "...אני מבקש להדגיש שהגרמנים לא השתתפו ברצח היהודים. הם רק עמדו וצילמו את הפולנים מתעללים ביהודים" (עמ' 75); "...יש להודות שהשתתפותם [=הגרמנים] הייתה מוגבלת בעיקר לצילום המאורעות" (עמ' 74). גם הרקע להסבר - עד כמה שניתן להשתמש במונח הזה - של הפוגרומים בפולין הוא שיתוף הפעולה היהודי, כביכול, עם הקומוניזם.

29. אפיינה זאת בצורה קולעת רות אלפרן בן דוד בקטע ממכתב שלה ליהודית גרעין-כל, הרכות החינוכית הישראלית בבית הספר על-שם שלום עליכם בוויילנה, בתגובה לטקס זיכרון שנערך בוויילנה ב-2007. בתקופת השואה רות הייתה ילדה קטנה, חזרה לליטא, נתקעה שם, ושרדה. היא הייתה בסיור משפחתי בליטא, מושפעת גם ממנו: "איך יהודים חיים בליטא, איך הם יכולים לעבור, בדרך אל העבודה, או לקונצרט, ליד מוסך ליטוקים שבקובנה ואיך אפשר לחלוף במכונית נוחה, בדרך העוברת את פונאר. ואין פה הטפת מוסר או שיפוט. אילו נשארת שם ודאי הייתי מתרגלת..." אלפרן בן דוד, סיפור.

ובעקיפין ביקורת נגד הגישה הלאומית הליטאית שחרתה על דגלה את העוינות לרוסיה. כללו של דבר, גם אם לשינוי נוסח הכתובת באופן שיזכיר גם את הרוצחים לא הגענו, ליטוקיס כמקום ממשיך לעורר תסיסה ואתגר.

ליטוקיס וסלובודקה בזיכרונות היהודיים

1. בין ליטוקיס לסלובודקה

במבט כללי מקיף על השמדת יהדות ליטא בפרט, ובמובן מסוים גם על אירועי הרצח במלחמת העולם השנייה בכלל, מעמדו של 'מקרה ליטוקיס' ברור לחלוטין; מדובר באירוע רב-עוצמה ועתיר בסמליות. יש ונוזכר ליטוקיס גם בתגובות היהודיות לכל מה שקרה בקיץ 1941 בליטא, אך בתגובות אלו יש מן המורכבות וצריך לנתחן בזהירות. אם יהודים כתבו על ליטוקיס, הוא איננו עומד בדרך כלל בפני עצמו. באופן כללי, ברי שעם כל הזעזוע על מה שקרה בליטוקיס ונגזרותיו הסמליות, יהודים שכותבים על אירועי קיץ 1941 בקובנה אינם יכולים להתעלם ממספרי הקורבנות; ובפוגרום בסלובודקה נרצחו לפחות פי עשרה יותר מאשר בליטוקיס. מצב זה הוביל לנטייה להציג את הפורענות המתחוללת בשלהי חודש יוני בקובנה באמצעות תיאורים המחברים את שני הפוגרומים, זה המפורסם וזה רב-הנרצחים: "בליל ה-25 ביוני נטבחו בידיהם אגב שימוש בקרדומים וסכינים כ-800 יהודים מתושבי סלובודקה... ב-27 ביוני נרצחו אחרי עינויים איומים כ-50 יהודים במוסך הקאופרטיב 'ליטוקיס'...", נכתב בתמציתיות באלבום זיכרון כולל ומקיף ליהדות ליטא שיצא לאור כ-15 שנים אחרי השואה.³⁰ וכשגרפונקל בא לסכם את הדיון המפורט שערך במהלך המאורעות עד לכניסה לגטו הוא ציין את שני המקומות: "הפוגרום בסלובודקה ובמקומות אחרים בעיר; המעשה האיום במוסך 'ליטוקיס'; מאסרם של אלפי יהודים והשמדתם בפורט [=השביעי] הם הפרקים האיומים ביותר בפרשת הפרעות והעינויים שעברו על יהודי קובנה בשבועות הראשונים אחרי כיבוש העיר על ידי הגרמנים...".³¹

30. קמזון, תמונות, עמ' 3.

31. גרפונקל, קובנה, עמ' 34. מעניין ניסוח שנכתב קרוב מאוד לזמן האירועים ב-4 לאוגוסט על ידי אברהם תורי: "...בסלובודקה כבר הוצאו מן הבתים היהודים השרופים והאטומים בקרשים, את אחרוני החללים שהיו מוטלים מאז 'פתיחת הדמים' בליל 26 ביוני 1941 לא פחות מ-700 קדושים יהודים... רק תל של חול תחוח התרומם מעל לגופות של חללי הפוגרום הראשון שנערמו בחופזה. כך נוצרה 'אבעת החול' החדשה ליד נהר הויליה, חוף הרחצה של סלובודקה... גם במוסך הקובנאי של ליטוקיס (Lietukis) בשד' וויטובט כבר לא היה זכר ל-52 היהודים שנקרעו לגזרים בפראות ועונו שעות - הצגה ששעשעה כל כך קהל צופים ליטאיים, באחד מן הימים הראשונים של המלחמה. איבריהם כבר היו טמונים אי שם בבור" (תורי, גטו, עמ' 44). מתברר שהוא לא ידע על מקום קבורתם של חללי ליטוקיס בקבר אחים בבית הקברות הנוצרי (וגם טעה ככל הנראה במקום קבורתם של חללי הפוגרום בסלובודקה), אבל עצם המאורעות היו ידועים היטב.

מגמה זו הלכה והתחזקה בשנים שלאחר קבלת העצמאות של ליטא,³² ולעתים ליטוקים מובלט במעין תגובת נגד להתעניינות הליטאית ב'מקרה' ובנטייה הרווחת לתרצו (להלן בדיון המסכם).

הנה כי כן הצגת ליטוקים רווחת בסיכומים ענייניים לאירועי סוף יוני בקובנה; לעומת זאת רבו בספרות הזיכרונות היהודיים ההתייחסויות לאירועי סלובודקה לבדם, כפי שנראה להלן.

2. זיכרונות סלובודקה

רוב התיאורים הראשוניים (זיכרונות, עדויות ובאופן כללי כתיבה אישית) מתייחסים רק לאירועי סלובודקה. הנה, בעדות שנגבתה מיד אחרי המלחמה: "ההתנפלויות הראשונות הידועות לי החלו בפרבר סלובודקה, ולאחר מכן ברחובות קנטו ווסלאנציאוס".³³ שבועות ספורים אחרי הפוגרום, בהיותו כלוא יחד עם כל אחיו בגטו בסלובודקה, זיהה בעל העדות את אתרי הרצח המדויקים:

עבדתי במשרד הדירות של הגיטו בהיווצרותו בסלובודקה, ונזדמן לי באורח אישי לבקר בדירות בהן התקיימו מעשי רצח אכזריים... הדירה בה היה חי הרב של סלובודקה, ברחוב יורבריקס, היתה הרוסה לגמרי. על הרצפה ועל הקירות ניכרים היו עקבות הדם הקרוש של הרב ובני ביתו. על השולחן מונחת היתה גמרא פתוחה, בה עיין הרב ברגעים הטרגיים ההם, ואף היא הייתה מוכתמת בדם... בדירה שלישית באותה סביבה עצמה מצאנו כתובת בדם 'אידן נקמה'...³⁴

בעדות ראשונית זו אין כל התייחסות לליטוקים. הביטוי המלא ביותר למגמה זו עולה כמדומה בספרו של אפרים אשרי 'חורבן ליטע', שבו הוא מקדיש עמודים רבים לקידוש השם של רבנים ועמך בסלובודקה.³⁵

32. כך בסיכומי של אברהם מלמד המשבח את תמונות ליטוקים (מלמד, ליטא, עמ' 127-131).

33. נייבורגר, בגטו, עמ' 149. תמונה דומה עשרות שנים מאוחר יותר עולה גם בריאיון שקיימתי עם רחל לוין, מראשי 'איגוד יוצאי ליטא' ועורכת ביטאון האיגוד 'גחלת' (12.10.11): "...ידענו שחוטפים יהודים; שמענו מאוחר על גר' ליטוקים. אבא היה ממנהלי 'קרן היסוד' בליטא, כשהסובייטים סגרו את המוסדות הציוניים הוא התחיל לעבוד כמנהל חשבונות במפעל. הודיעו לו שצריך להביא את המפתחות למפעל. הוא הלך ברגל כדי למסור את המפתחות. ליטאים תפסו אותו בדרך; הוא התחנן שהוא צריך להביא את המפתחות; היה לו מזל מיוחד והם שחררו אותו. הוא בא וסיפר שחוטפים יהודים ברחוב. היה לו חבר שגר בסלובודקה, יטקובסקי, גם הוא היה ב'קרן היסוד'. אבא הלך לסלובודקה ומצא אותו שחוט. לא אשכח איך אבא בא מזועזע. אז החליט שגברים פשוט לא צריכים לצאת מן הבית..."

34. נייבורגר, בגטו, עמ' 149.

35. אשרי, חורבן, עמ' 20-50. הוא אינו מקדיש מקום לליטוקים.

דגש דומה מוסב בתיאורים שנכתבו מאוחר יותר דוגמת זה של מאשה גרינבאום: "בסלובודקה - פרבר של קובנה, שהתפרסם בעולם היהודי הודות לישיבה הגדולה שהייתה בו - התחילו הפרעות למחרת כניסת הגרמנים לליטא..."³⁶. מובא שם תיאור מפורט של הפוגרום;³⁷ ונרקמת סמליות שונה לחלוטין מזו של ליטוקיס - שאיננו נזכר בדבריה - המתבססת על הדגשת המיוחד מנקודת ראות יהודית המאפיינת את המקום. היא פותחת בפגישה שאירעה מיד אחרי הפלישה הגרמנית באחד הבתים בשכונה והאימה שריחפה באוויר. בדבריה מוזכר הרב מביסטריצה שברח מעיירתו ב-1939 ומצא מקלט בסלובודקה אצל הרב זלמן פרמוט. בזיכרון של גרינבאום, הרבנית מביסטריצה הולכת ומספרת על תלאות הפליטים מפולין שנכבשה זה מכבר, ודבריה מכוונים למי מבין השומעים שטרם הפנים את גודל הסכנה הגרמנית. מולה היו שהעלו חשש מפאניקה; וברקע השמועות המתהלכות שהצבא האדום עזב את העיר. בנקודה זו מובא בהרחבה סיפור הרצח של הרב אוסובסקי: "באותו יום זוועות ישב לו רבה של סלובודקה, הרב זלמן אוסובסקי, כהרגלו וניסה ללמוד דף גמרא..."³⁸, חילול הספרים הקדושים ותיאור הרצח הנורא וההתעללות ברב מובאים בצורה ריאליסטית ללא ויתור על פרט (למרות שסדרה זו של יד ושם ע"ש קורצ'אק, אמורה לפי אפיונה להתאים גם לבני הנעורים!). גם רבקה וולבה שהתגוררה בסלובודקה התייחסה רק למה שקרה שם מתוך זיכרונות אישיים;³⁹ והוא הדין לספירה רפפורט המביאה את סיפור סבתה.⁴⁰

בסיכום, בזיכרונות אלו שעלו על הכתב והתפרסמו שנים רבות אחרי המאורעות אין יומרה למבט כולל ומקיף; הם מבליטים בעיקר רושם מיוחד שנטבע בלדות או דברים שנקלטו מבני משפחה. במבט אישי ומיוחד שכזה עולה זכרה של סלובודקה ולא דווקא של ליטוקיס. וממחישיה היטב מגמה זו רשימת אירועי הרצח בקובנה המופיעה על כתובת הזיכרון בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בוילנה, שיסודה ככל הנראה ברשימה שהופיעה בבית הכנסת בקובנה כבר אחרי מלחמת העולם השנייה,⁴¹ המבליטה את הפוגרום בסלובודקה, אך איננה מציינת את ליטוקיס!

36. גרינבאום, תקווה, עמ' 26.

37. גרינבאום, תקווה, עמ' 22-32.

38. גרינבאום, תקווה עמ' 27.

39. במקומות רבים בספרה: וולבה, ואמונתך.

40. "בלילה השני או השלישי לשובנו הביתה מניסיון הבריחה הכושל נכנסו לסלובודקה 'פרטיזנים', סטודנטים וגימנזיסטים ליטאים, וערכו טבח נורא ביהודיה. הם עברו מבית לבית וירו במשפחות שלמות. יהודי סלובודקה הסתגרו בבתיהם, נדחקו ונצמדו זה לזה והמתינו כחיות נפחדות לבאות" (רפפורט, יהודיה, עמ' 22-24). חוויות אישיות בצד זיכרונות המשפחה לא נזכר ליטוקיס.

41. מאמרם של מיכל בן יעקב וישראל רוזנסון בביטאון זה.

3. זיכרונות יהודיים על ליטוקים

בתוך הכאוס הכללי ושפע אירועי הרצח, אך הגיוני הוא שאין הרבה כתיבה יהודית על ליטוקים לכשעצמו; יהודים לא היו בין הצופים, הם היו בין המומתים, והללו, לדאבון לב, אינם כותבים זיכרונות. יחד עם זאת, משום שהכתיבה איננה מושפעת רק מהתמונה הגדולה, אלא, ובעיקר, מההתרשמות האישית, היו מי שדווקא ליטוקים נחרט בזיכרונם. יוחנן פיין זוכר ממרחק השנים את ההשפעה המיוחדת של ליטוקים:

...על טניה וחיים, רופאים צעירים שסיימו את לימודיהם זמן קצר לפני פרוץ המלחמה, רבצה חוויה נוראה. הם עבדו בבית החולים היהודי בקובנה, ועם פלישת הגרמנים נערך פוגרום ביהודים במוסך המפורסם 'לייטוקים' (Lietukis), ועשרות מתו בעינויים קשים. פצועים והרוגים הובאו אל בית החולים, והרופאה הצעירה טניה, שראתה את הראשים המרוצצים ואת האיברים המרוטשים, לא יכלה לעמוד בכך, והיא ובעלה החליטו להתאבד, בהבינם שגורל דומה צפוי גם להם. הייתה זו רק יד המקרה שרופא אחר, שנכנס לשירותים ברגע שעמדו להזריק שם לעצמם את זריקת המוות, מנע מהם לבצע את הפעולה, עודד אותם והפיח בהם רוח תקווה שעדיין לא הכול אבוד, והניא אותם מלשלוח יד בנפשם. מאז ליוותה את טניה תחושה עמוקה שזה עתיד להיות גורלה...⁴²

הדברים מדברים כמדומה בעד עצמם; יהודי קובנה הנבוכים לא נחשפו במישרין לליטוקים! התוצאות המחרדות נתגלו רק לרופאים בבית החולים היהודי⁴³ שעדיין תפקד. ספר זיכרונות המשיח על-פי תומו מלמדנו איך הגיע ליטוקים לתודעה היהודית בסוף יוני 1941.

4. כתיבה לאחר זמן

ספר זיכרונותיו של שלום אילתי שונה מהספרים שהוזכרו, בראש ובראשונה בהפגינו מודעות עצמית מרובה ל'מלאכת הכתיבה' ולשלל בעיותיה:

כוח הזיכרון של ילד: מה בעצם יודע אני על אשר קרה? וכי חקרתי, אספתי מסמכים, גביתי עדויות; מה יכול אני אפוא לספר, אלא מה שהסתנן והגיע אלי, נספג ועובד על ידי ילד אשר חושיו אומנם היו מאוד מחודדים, אך בתום המלחמה יהיה בן אחת-עשרה בסך הכול. שום שנתון מדעי לא יקבל לפרסום עדות זו; אבל זהו סיפורי שלי.⁴⁴

42. פיין, נער, עמ' 19.

43. מוסד מפואר זה המשיקף את חוסנה של קהילת קובנה שכן בקצה 'העיר העתיקה' של קובנה סמוך לשפך הווייליה לניימן, בקצה רחוב וילנה.

44. אילתי, הנהר, עמ' 28.

מנקודת מבט ביקורתית זו הוא כותב: "...ידיעות החלו לזרום מכל עבר ותחילה קשה היה להאמין - יורים ביהודים. ליטאים עוברים מבית לבית, בעיקר ברובע סלובודקה העתיק שמעבר לנהר, ובגרזנים וסכינים, כבימי חמלניצקי, טובחים משפחות שלמות";⁴⁵ ויש אינדיקציות נוספות בספר ליחסו המיוחד לשכונת סלובודקה דווקא. יחד עם זאת הוא מתאר גם את המתרחש בליטוקיס:

...תחנת אוטובוסים עירונית זו, בימים הראשונים למלחמה, הייתה לגיא מרחץ דמים מן האכזריים בעירו. ליטאים כינסו שם במוסך 'ליטאוקיס' עשרות יהודים והיכו אותם בכל דבר ברזל שהשיגה ידם - מוטות, מפתחות, פטישים ומברגים. איש לא נותר שם בחיים. ואת נחלי הדם שטפו וקרצפו מעל רצפת הבטון בצינורות ששימשו לרחיצת אוטובוסים...⁴⁶

האם תמונה זו לקוחה ממאגר הזיכרונות? המשקפת היא זיכרון אותנטי? הוא זוכר את תחנת האוטובוס, אך ספק אם זכר דווקא את ליטוקיס. בשיחה אתי ציין שלום אילתי שההתרשמות הזו על ליטוקיס יסודה, ככל שהוא מסוגל לנתח, נעוץ בידע מאוחר יותר;⁴⁷ וככל הנראה זה היה המקרה גם אצל כותבי זיכרונות נוספים.⁴⁸ אם נבוא לסכם, ליטוקיס נזכר אצל הכותבים היהודיים למגוון סוגיהם; אין לתאר כתיבה על סוף יוני בקובנה מבלי להתייחס איכשהו לזוועה המיוחדת כל כך; אולם בזיכרונות יהודיים, גם אם אינם יומנים אלא נכתבו ממרחק השנים, יש נקודות מבט מעניינות המבליטות אירועים ספציפיים, ובהם עולה לא אחת זכרו של הפוגרום בסלובודקה דווקא.

45. אילתי, הנהר, עמ' 34.

46. שם, עמ' 37.

47. התקיימה ב-28.12.2011, התבססה על המודעות המלאה שלו לכתיבה בכלל ולאופן הכתיבה בפרט.

48. "רק עזבו אחורני החיילים הסובייטים את העיר וכבר התפשטה השמועה המצמררת אודות מרחץ הדמים המשתולל ברובע העוני היהודי המכונה סלובודקה, הנמצא מעבר לנהר הוויליה. יחד עם זאת, התחיל ציד פרוע אחר היהודים ברחובות ובמוסכים הסמוכים (במוסך 'ליטוקיס' הכו אותם עד מוות במוטות ברזל ולאחרים הזרימו מים בלחץ עד שמעיהם התפוצצו והמאורע הונצח במצלמות ע"י חיילים גרמניים בודדים שהודמנו למקום ולא התערבו בנעשה)" (צבי כץ, להלן הערה 63). דוק, על סלובודקה מדובר בשמועות, וזה הגיוני מאוד. לגבי ליטוקיס הוא מתאר צילום על-ידי חיילים גרמניים; קשה מאוד לקבל שזהו מידע מקורי. הוא הדין לגבי אריה סגלסון, העופל, עמ' 34. הוא מסתפק בהערה קצרה על ליטוקיס. על אי הוודאות מלמדת הערתו על פוגרום נוסף במוסך אחר שבו נרצחו 40 יהודים (בליטוקיס הוא נוקב במספר 70).

ימים נוראים בסוף יוני - תיעוד וזיכרון

פרק זה מהווה הרחבה שיש בה סטייה מסוימת מהקו המרכזי של מאמרנו. דוק, התמקדותנו במאמר זה בבדיקת 'מקרה ליטוקיס', חרף חשיבותו, היא נקודתית, ובמובנים מסוימים אולי אף שטחית. אשר על כן ננסה בסעיף זה להרחיב מעט בסוגיית השתקפות הימים הראשונים לכיבוש, שרק אחד מגילוייהם היה מקרה ליטוקיס; 'ליטוקיס' - יש לומר - יובן רק על רקע השתקפות רחבה של האירועים. ב'השתקפות' כוונתנו לביטויים בתוך סיכומים של כתיבה תיעודית או מחקרית, וזיכרונות שנכתבו בזמנים שונים אחרי האירועים (למעט ספרו של אברהם תורי 'גטו יום יום', קשה לדבר על יומנים ממשיים בני הזמן⁴⁹). לכל ז'אנר מורכבות ולעיתים אף בעייתיות משלו.⁵⁰

1. קווים כלליים

באופן טבעי, חלק ניכר מכותבי הזיכרונות מתייחסים לרגשות ולפחדים לנוכח המהלומה שנתפסה כפתאומית; המעבר הקיצוני מקיץ תמים ובטוח (עד כמה שניתן היה בימיו האחרונים של השלטון הסובייטי לחוש בביטחון⁵¹), לאיום ישיר ובוטה על עצם החיים. כותבי הזיכרונות הקפידו בדרך כלל לציין את היום הראשון; זה עונה מן הסתם לצורך פסיכולוגי ברור ולא ניכנס לכך.⁵² מכל מקום זיכרון 'הימים שלפני...' המשיך ללוות עוד זמן מה; כך שלום אילתי: "ולמרות המלחמה, הקיץ הלך ונמשך. לא דיברנו יותר על קייטנות, נהרות ושייט. איש איש התכווץ בפינתו והמתין בחרדה מהיכן תונחת המכה הבאה. כל אחד בדק בזהירות סביבו מי נותר ומי חסר".⁵³

תחושת המהפך בולטת במיוחד אצל מי שניסה לנוס או שעזב את קובנה בנסיבות אחרות ונאלץ לחזור: "קאונאס! שוב אני הולך ברחובותיה של קאונאס. כלום אותם הם הרחובות

49. היומן החל להיכתב ב-22 ביוני (תורי, גטו, עמ' 41). זוהי מהדורה מדעית. אבל הקטעים מקוטעים מאוד. הפרק הבא אחרי ה-22 ביוני נכתב ב-7 ביולי.

כאן המקום לציין כי פרשת השואה בקובנה זכתה לתיאורים אין ספור, מהם שזכו לפופולריות ולהצלחה ספרותית ניכרת (למשל, סיפורה של שרה נשמית 'הילדים מרחוב מאפו', ושל שלום אילתי 'לחצות את הנהר').

50. היו ניסיונות לעבוד על השתקפות התקופה ביומנים בליטא, אך לא בהקשר הנידון. באופן כללי על ניתוח ספרי זיכרון ראוי לבנה, זיכרונות; הדגשים הם: התקבלות בחברה הישראלית, הידמות לצבר, היותם לוחמים, שוני מספרים שנכתבו על-ידי ניצולים שנקלטו בתרבות אחרת, הבדל בין מוקדמים למאוחרים. תידור באומל, הנצחת השואה.

51. זוהי שאלה בפני עצמה שלא יכולה לקבל תשובה במסגרת מצומצמת זו. כל שנוכל לומר הוא שחרף הגירושים ההמוניים לסיביר שאפיינו את הימים שלפני הפלישה הגרמנית, אין מקום להשוואה.

52. מילה על ההפצצות שפתחו את המלחמה; כותבים מציינים את פתיחת המלחמה ברעם; מדגישים שלוה מול רעם: "מדי שעה גברו ההפצצות מן האוויר, ולהבות אש ותמורות עשן עלו מכל קצווי קובנה" (תורי, גטו, עמ' 28). אף על פי שבפועל הופצצו בעיקר מטרות אסטרטגיות. וראו הריאיון עם רחל לזין בנספח.

53. אילתי, הנהר, עמ' 38.

המוכרים לי היטב. לכאורה אותן המדרכות, חלונות הראווה, אותם חופי הניימן, הר אלקסוט, בית החולים העירוני, ובכל זאת חסר פה משהו. אה, האנשים...⁵⁴ וכך אברהם תורי שלא שהה בקובנה בימים הראשונים: "בשובי מצאתי שקובנה היהודית כאילו נעלמה: מפחד מעשי הרצח והעינויים של הליטאים והגרמנים חיפשו היהודים מפלט בכל פינת מסתור".⁵⁵

היו שהכבירו בפרטים על אובדן הביטחון ברחובות, חקקו בזיכרונותיהם מחזות שנחרטו בזיכרון על-פי מראה עיניים: "...ככה הובילו אותם ברחובות, עד שהגיעו לבית הסוהר של העיר. עוד ועוד יהודים הוכנסו לחצר בית הכלא או לתאים הקודרים, שהיו עדים אילמים לטרגדיות רבות..."⁵⁶ ילדים, גם בהיותם מודעים לסכנות, נוטים לצאת החוצה, וזיכרונות של מי שהיו אז ילדים, הקפיאו רגעי מפגש טריוויאליים לכאורה המצטרפים לתמונת אווירה כבדה ומעיקה; כך נקלט מראה החטיפות, כך תועדו מפגשים חטופים עם אנשים ברחוב, וכך נקלטו מראות ההולכה לבית הסוהר.⁵⁷

תיאורים שנכתבים ממרחק השנים נוגעים בעצבים החשופים של יחסי ליטאים יהודים; שבות ועולות הדגשות חוזרות ונשנות של החשד הליטאי בקשר שבין יהודים וקומוניסטים, ומנגד צף הביטחון היהודי ביחסים האיתנים בעלי העומק ההיסטורי עם הליטאים, ומבצבצת האכזבה המרה מניפוצם ברגע המבחן: "לעומת זאת סמכו רוב היהודים על מערכת יחסים של שכנות טובה בת מאות שנים עם הליטאים, וקיוו שזו תעמוד להם בעת צרה. הם לא ידעו ש'שכנות טובה' זו לא תעמוד להם בעת מבחן";⁵⁸ "...נראה כי הליטאים החלו לערוך את חשבונם הישן עם היהודים".⁵⁹

להלן ננתח מספר קטעי זיכרונות ארוכים באופן יחסי ונבחן דגשים בכתביהם.

54. גינקאס, תיל, עמ' 56. הוא עזב מעט לפני פרוץ המלחמה.

55. תורי, גטו, עמ' 29-30.

56. גרינבאום, תקווה, עמ' 36. כך גם אצל קוטורגינה: "נורא... ללא הפוגות מובילים קבוצות של מבוגרים וצעירים לפני חלונות הבתים, מוליכים אותם לבית הסוהר. יש וחולפים אמבולנס או משאית עם צלב אדום ענק ובתוכם דמויות לבנות של סניטרים. הם עוסקים באיסוף גוויות" (קוטורגינה, יומן, עמ' 37).

57. ראו גם אצל שרה נשמית. יהודה בייליס, יודקה, לא מתייחס לליטוקיס אם כי יש תמונה.

58. גרינבאום, תקווה, עמ' 18.

59. "וגם חטפו. אנשים יצאו לסדר דבר מה, חצו רחוב בדרכם הביתה, וכמו נבלעו מתחת לאדמה. יש ונצטוו להתייזב לצורך עבודה כפויה כלשהי, ולא שבו. מאות, אלפים, נאספו כך בשבועות הראשונים ולא נודע עליהם דבר. שמועות דיברו על ריכוזי עצורים בפאות עיר שונות, והחזקתם שם - בימים היוקדים של חודש יולי - בלא מים ומזון. נראה כי הליטאים החלו לערוך את חשבונם הישן עם היהודים" (אילתי, הנהר, עמ' 34).

2. זיכרונות זאב בירגר

זאב בירגר פותח בשרטוט מעין רקע כללי:

...במשך השבוע הזה כבר החלו הלאומנים הליטאיים בפעילות אלימה - במיקוש דרכים, ובפעולות אחרות נגד הצבא הסובייטי, אבל לא בחלו גם במעשי שוד וביזה ובסתם רציחת יהודים. הכיבוש הגרמני נבדל עד מהרה מזה של הרוסים. לבריונים הליטאים ניתן מיד עם תחילתו חופש להשתולל בפראות, ואלה ניצלו את החופש הזה לא רק ליישוב חשבונות ישנים מתקופת הכיבוש הסובייטי, כי אם גם למהומות אנטישמיות. יהודים נשדדו ונורו בלי הבחנה. כנופיות שזה מקרוב נתארגנו היו עוברות מבית לבית, שוברות את הדלתות, מעמידות דיירים יהודים אל הקיר ואנשיהם היו יורים בהם בלי להניד עפעף. אבד הביטחון ברחובות; סכנת מוות ריחפה על ראש כל אחד ואחד. מעריכים את מספר היהודים שעונו באכזריות ונרצחו, באותו שבוע בקובנה וסמוך לה, ב-6000.⁶⁰

וממנו הוא עובר לזווית המשפחתית:

...ביום תחילת פלישת הגרמנים לברית המועצות, כשכבר ברור היה שהצבא הגרמני מתכוון להגיע גם אלינו, נתכנסו כל המשפחות היהודיות מן החצר שלנו בדירת בעל הבית שהתגורר בקומה שנייה של בית אבן. ישבנו ליד הרדיו והקשבנו בעצבנות לחדשות מן החזיתות. היו גם דיווחים מטרידים על הליטאים המתפרעים - יכולנו לראות מבעד לחלונות צעירים ליטאים יורים ברוביהם לכל עבר. אף כי החדשות הכינו אותנו, במובן מסוים לפלישה - אם בכלל ניתן לדבר על הכנה במצב כזה - הופתענו לגמרי ממעשי הליטאים. חששנו שמא יגיעו הפורעים לביתנו, אבל במפתיע הגן עלינו יונאס, השרת של גוש הבתים שלנו, שנעל את שערי הברזל של החצר, וחסם את דרכה של חבורת הצעירים הליטאים שעמדו שם וצעקו בלי הרף. הוא אמר להם שאין כאן שום משפחות של יהודים, ואחרי היסוס־מה הסתלקה הכנופיה משם. מועקה כבדה הוסרה מעלינו. כיון שלא הייתה שום קרבה בינינו לבין השרת, הופתענו מאוד מכך שסיכן את חייו כדי להגן עלינו. לאחר מכן נודע לי שבא על שכרו בעין יפה מידי המשפחות היהודיות בגוש הבניינים שלנו. זמן מה אחרי שהשלטון נתבסס בידי הגרמנים, הם השימו קץ לטבח בידי הליטאים. נראה כאילו חוזר להשתלט מעין סדר. אבל מי מאתנו יכול היה לשער כי את מקום הרציחות השרירותיות של הליטאים, תתפוס השמדה שיטתית בקנה מידה אחר לגמרי?⁶¹

60. לגבי המספרים ראו לעיל הערה 5.

61. בירגר, אין זמן, עמ' 51-53.

בולט בדבריו התיאור של אובדן מוחלט של הסדר, ההפתעה המרה מהתנהגות הליטאים (המהולה בהעדפה של השלטון הגרמני!), ותיאור ההגנה על-ידי השרת.

3. זיכרונות צבי כץ

תיאור ארוך ומפורט נמצא אצל צבי כץ, בפרק 'התחלת האימה':

הכל התחיל לפני יומיים. ...בוקר בהיר צבע את שמי העיר באדום ואני שכבתי נים ולא נים, כאשר טלטולי אחותי ניתקו אותי משרעפי. 'קום מהר ותתלבש! פרצה מלחמה! כרגע קיבלתי טלפון מחברתי שגרה לא הרחק משדה התעופה, שהופץ היום בעלות השחר'. הדבר הבא שאני זוכר הוא, שהתאספנו מבוהלים ומודאגים אצל סבא צמח (צמח כץ...), שגר לא הרחק מאתנו. סבא צמח לא היה יהודי יושב קרנות. הוא הרבה לנסוע לחו"ל, לעסקיו או לביקור בניו שלמדו בברלין ובשוויצריה, הכיר את העולם הגדול וכולם העריכו את ניסיונו ורצו לשמוע את דעתו על המצב. דבריו שהיו עבורנו הרי גורל ונשמעים היום כתמוהים ואירוניים, נחרתו עמוק בזיכרוני: 'אינכם צריכים להיות כה נפחדים ומבוהלים מהגרמנים, אני מכיר אותם היטב עוד מימי מלחמת העולם הראשונה, הם עם תרבותי וממושע מאוד'. מישוהו שואל בסקפטיות 'אבל מה יקרה עכשיו?' סבא צמח מתעצבן: 'שום דבר לא יקרה! סדר יהיה! אני אקבל את ביתי בחזרה (!)...

אמנם נצטרך לעבוד עבור הגרמנים, אבל אני כל חיי עבדתי וזה לא מפחיד אותי!'. רק הספקנו להירגע קצת מדבריו, משיג אותנו צלצול הטלפון של אליושה, הדוד מצד אמי. כפקיד בכיר במנגנון הסובייטי הוא פונה ישר מהעבודה לרכבת שהמתינה בתחנה, ואלוהים גדול כיצד הצליח להשיג אותנו בטלפון שבאותם הימים נדרש לקשר עם מרכזנית לקבלת החיבור המבוקש. 'עזבו את הכול ורוצו ישר לרכבת עדיין יש לכם זמן!'. יותר הוא לא הצליח או לא יכול היה לומר, אך זה הספיק כדי להבין שהמצב בחזית הוא בכל רע או אפילו קטסטרופלי. היו אלו דקות קריטיות, אבל הורי שנתפסו בלתי מוכנים, היו מבולבלים ולא שמעו בעצתו. כמו רבים וטובים אחרים, היינו מופתעים לחלוטין מפרוץ המלחמה. אפשרות זו משום מה לא נשקלה כלל, והמצב החדש תפס אותנו בלתי מוכנים נפשית ומעשית כאחד. ככה לעזוב את הכול ולנוס בבגדי הקיץ הקלים, לארץ רחוקה וקרה, ללא כסף ואמצעים אחרים, לא התקבל על הדעת. אילו היה לנו, אז, רק שבריר של מושג ממה שמצפה לנו, היינו בוודאי רצים לרכבת אפילו יחפים.

אני מניח כי מה שהתרחש בשעות אלו בין הורי הוסתר ממני אבל אני יכול לתאר לעצמי מה קרה: אבא, שחש היטב את זדוניות מחשבות הליטאים ולבו וניבא לו את הגרוע ביותר, היה כנראה בעד בריחה מיידית. אמא שהייתה יותר אופטימית ופחות הבינה את העומד

להתרחש, התנגדה בוודאי. הייאוש שאחז באבא, רגש האשמה שכרסם בו, שלמרות חששותיו הכבדים לא פעל בצורה נחושה ונחרצת יותר, והרגשת האין אונים שבשה כליל את דעתו. אחותי סיפרה לי שראתה אותו עומד ברחוב וממלמל משהו בלתי מובן. לא ידוע לנו מה שהתרחש בהמשך, אבל הייתה זאת הפעם האחרונה שאנחנו או מישהו אחר ראה אותו בחיים. אבא נעלם מחיינו כמעט ללא משים. מערבולת מאורעות האימים ששטפה את כולנו, סכנת החיים המידית שבה מצאנו את עצמנו והמאבק להישרדות לא השאירו זמן לרגשות אחרים. לשוא חכינו לשובו, הוא נעלם לבלי שוב והיה כנראה מהקרבנות הראשונים של הכנופיות הליטאיות, שמיד עם פרוץ המלחמה התחילו במלאכת הרצח של היהודים באופן הפראי והזועתי ביותר שלא ניתן לתיאור... רק עזבו אחרוני החיילים הסובייטים את העיר וכבר התפשטה השמועה המצמררת אודות מרחץ הדמים המשתולל ברובע העוני היהודי המכונה סלובודקה, הנמצא מעבר לנהר הוויליה. יחד עם זאת התחיל ציד פרוץ אחר היהודים ברחובות ובמוסכים הסמוכים (במוסך 'ליטוקיס' הכו אותם עד מוות במוטות ברזל ולאחרים הזרימו מים בלחץ עד שמעיהם התפוצצו והמאורע הונח במצלמות ע"י חיילים גרמניים בודדים שהזדמנו למקום ולא התערבו בנעשה).

בהמשך התחילה גם התפרצות לדירות היהודים בתוך העיר, לפי הלשונות השכנים או שומרי הבתים הליטאים... בינתיים אמא ואני חזרנו מביתו של סבא לדירה שלנו ברחוב אוז'שקניה הנמצא בסמוך לאחד הכבישים הראשיים.⁶² בשעות הערב נשמע משם פיצוץ חזק מלווה בלהבה ותוך זמן קצר מתחילות דפיקות עזות על דלת הכניסה האחורית של הדירה. כאשר אני פותח את הדלת אני מסתכל הישר אל תוך לועי שני קני רובים המכוונים אלי, ומתוך הבהלה שאוחזת בי אני מרים את ידי למעלה. שני אנשי המיליציה הליטאית שלמזלי כנראה היו סטודנטים, מוצאים את המצב קצת מגוחך, ואומרים לי להוריד את הידיים. יחד עם זאת, טוענים כי מהדירה שלנו נורו כביכול יריות עליהם. בנשימה עצורה אני מסביר להם בליטאית רהוטה השגורה בפי, כי דבר זה כלל לא יתכן, משום שחוץ ממני ומאמי לא נמצא כאן אף אחד. הליטאית שבפי מפתיעה אותם קצת והם מבקשים לדעת האם אני אכן יהודי, ...באחד הלילות הבאים שוב נשמעות דפיקות רועמות על דלת הכניסה המשרתת הליטאית שאמא שכנעה ללון אתנו, פותחת את הדלת ומנהלת דין ודברים צעקני עם קבוצת ליטאים חמושה. שוב אנחנו יוצאים איכשהו בשלום מן העניין אולם שומעים איך הם אוספים ולוקחים איתם את הגברים היהודים מהדירות השכנות...⁶³

62. זהו הרחוב שבו נמצא 'בית הכנסת הכוראלי' בקובנה; אכן רחוב ראשי!

63. כן, סובבני.

כך פותח בחוויה שרבים חזרו עליה - חוויית היום הראשון למלחמה עבור למעבר הקיצוני, לחוסר האונים, לערעור הפרטיות והתפרקות הסמכות המשפחתית. מתברר שבנסיונות החדשות השליטה בשפה הליטאית מביאה תועלת רבה, ובידוע שחרף הניסיונות הליטאיים בתקופת העצמאות לכפות את לימוד השפה הקשה במערכת החינוך היהודית, ההצלחה בהשרשתה לא הייתה מלאה.⁶⁴ נקודה בולטת היא הלשונות שכנים ושוערי הבתים הליטאים. אשר להצלחה לרגע, במקרה זה לא השוער היה הגורם המציל אלא המשרתת הליטאית. חשוב לציין כי הדיווח שהגיע אליו היה בטלפון, ושהשימוש בו כלל לא היה מובן מאליו.⁶⁵ נקודה מעניינת החוזרת בזיכרונות רבים היא האמון היחסי שניתן בגרמנים!

4. קורותיו של אהרן ברק

גם בדברים שנכתבו על אהרן ברק ומשקפים מן הסתם את זיכרונותיו עולה מרכזיותו של השוער ומשפחתו בקביעת גורל המשפחה הלכודה:

...בביתם החדש, שלא היה בשכונה יהודית מובהקת [=רחוב ויטאוטאס],⁶⁶ קשרו בני משפחת בריק יחסי ידידות עם שוער הבית ורעייתו, ידידות שהצילה את חייהם. שני הליטאים נישבו בקסמו של אריק הקטן והרבו לבלות בחברתו. והוא שהיה ילד ידידותי, בעל תיאבון בריא וחומד ממתקים, נהנה לשהות במחיצתם. השוער נהג להגניב לילד תופינים טעימים ואשתו האכילה אותו מתבשיליה. לאה [=אמו של ברק], אסירת תודה לשוער ולאשתו על תשומת הלב שהעניקו לבנה, הרעיפה עליהם מכל טוב. כשבאו הפורעים הליטאים לבית לשאול אם יש יהודים, ענה להם השוער: מה קרה, חסרים לכם יהודים בעיר העתיקה? הגרמנים, יאמר היום ברק, לא היו צריכים לעשות הרבה. הליטאים עשו בשבילם את העבודה.⁶⁷

64. תיאורים מעניינים על חשיבות השפה בהצלחה מצויים אצל שלום אילתי; עסקתי בכך במקומות שונים בספרי: רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא; ובע"ה אעסוק בכך בצורה מסודרת במקום אחר.

65. ראוי להבהיר בקשר לשימוש בטלפון. ליהודים רבים בקובנה היו טלפונים, ובנסיונות של קושי לצאת החוצה הטלפון פעל: "הטלפון צלצל בלי הרף. חברים וידידים רצו לדעת: מה לקחת אתם? לאן לברוח? ובעיקר כיצד?" (תורי, גטו, עמ' 42). "אחרי שמאניה שוחחה בטלפון, אני יוצא אל סוניה" (גינקאס, תיל, עמ' 60). "...הרי שיש סיכוי כי סיומה ואחיו נחלצו ברגע האחרון, ועתה רחוקים הם מכאן. אולם - דומה שביום רביעי היה הדבר - לפתע צלצל טלפון. נבעתנו - טלפון בימים אלה? היה זה סיומה, מדירה של קרובים כאן בעיר. כן, הם יצאו לדרך, התעכבו, והנה הם שוב כאן, הספיק רק לשאול לשלומנו והשיחה נותקה. יותר לא שמענו ממנו דבר, אותו ואת אחיו בגטו לא ראינו" (אילתי, הנהר, עמ' 29). בשיחה בעל-פה (28.12.11) הוסיף אילתי שלא זכר יותר שיחות, באופן כללי הקפידו הוריו שלא לדבר בטלפון משום שזו הייתה ההנחיה. בספרו הוא מדגיש - בין שאר הגזירות - את איסור השימוש ברדיו ובטלפון (אילתי, הנהר, עמ' 36).

66. קרוב מאוד לליטוקיס, אך ברק איננו מזכירו.

67. לויצקי, ברק, עמ' 56.

תלות זו בשוער עולה על כל צעד ושעל⁶⁸ (כולל אצל קוטורגינה הליטאית⁶⁹); והמחשבה מה היה קורה בקובנה בימים טרופים אלו לו יותר שוערים היו מתנהגים בצורה שונה, איננה מרפה.

5. התייחסות מוקדמת לגרמנים (שלום אילתי, מאשה גרינבאום)

על רקע הקושי לעכל את התנהגות הליטאים העולה שוב ושוב, וחרף המודעות של יהודי ליטא לאידיאולוגיה הנאצית ולתוצאות הפלישה הנאצית לפולין,⁷⁰ חוזרת בזיכרונות הציפיה מהגרמנים להשבת המשטר והסדר על כנם. בצד הניסיון הנואש של טובע להיאחז בכל אניץ קש מזדמן, מסבירים הזיכרונות את המגמה המשונה הזאת בהיכרות עם הכיבוש הגרמני של ליטא במלחמת העולם הראשונה. בפועל פה ושם גם מתגלים גרמנים מסוג אחר; כך שלום אילתי המציג מפגשים עם מי שהיה בהם שמינית מן האנושיות:

מה זה 'גרמנים', ולמה כל-כך הפחידנו שם זה? משפחתה של אמי באה מחבל קורלנד שלחוף הים הבלטי הרווי גרמניות. בימי מלחמת העולם הראשונה, בזכות הכיבוש הגרמני, למדה בשפתם בבית ספר עממי מסודר וידעה שירים ודקלומים לרוב. פעם בגטו חזרה מיום עבודה מפרך בכריתת עצים ביער ורוחה מרוממת. נודמן להם זקיף גרמני קשיש ונקשרה ביניהם שיחה טובה, עד שאפילו השמיעה באוזניו משירי ילדותה, והנה הם גם משירי ילדותו שלו... לרגע אמא כמעט וחשה שצלם האדם הושב אליה... ודווקא באותם הימים הראשונים נכנס לו לבדו פלופדבל קשיש לחצר שלנו. אנו הילדים נפוצנו בבהלה לכל עבר, עד שהרגיענו בשאלותיו. כנראה היה חובש בדרכו לחזית. רוצה הוא לדעת כיצד אנו מרגישים ומה חסר לנו. כששמע כי על היהודים נאסר לקנות בחנויות מזון רגילות,

68. בסיכומו של גרפונקל: "היהודים החלו להימלט מהעיר למאותיהם ולאליפיהם... נאלצו הפליטים לשוב 'הביתה'... ברור אפוא איזו קבלת פנים נערכה לפליטים היהודיים. רוב הפליטים החוזרים נחטפו ונורו בו במקום או, לאחר זמן, בפאבנישקי, תחנת מסילת הברזל שעל יד קובנה, או בקובנה בפורט השביעי. רק מתי מספר הצליחו לחזור לקובנה, אבל כאן כבר חיכתה להם צרה חדשה, שומרי הבית שהיו כולם ליטאים או פולנים, קיבלו פקודה מן השלטונות החדשים לא לתת לדיירים היהודיים שעזבו את דירותיהם לחזור ולהיכנס לתוכן. היהודים שחזרו מנדודיהם באפיסת כוחות התגוללו ממש ברחובות ובחצרות והיו הראשונים ליפול בידי הפארטיזנים המשתוללים בעיר..." (גרפונקל, קובנה, עמ' 29-30).

69. "רצתי אל השוער למען יצא אתי יחד אל השער ויבקש לתת אפשרות להגיף את החלון האומלל, אך השוער הסתגר במרתפו ולא נענה" (קוטורגינה, יומן, עמ' 39). "השוער מרחוב קאנטו, מהבית שבשערו הייתה מוטלת גוייתו של הזקן, זה שאמר לי 'תברי בדיבורים גם חלקך לא ייגרע', הופיעה לפתע אתמול בשעות היום במטבח דירתי ושאל היכן הדירה מס' 6... צינה חלחלה בגופי: הוא חיפש יהודים למטרות רציחה." (קוטורגינה, יומן, עמ' 38).

70. ריבוי הפליטים לסוגיהם חשף את מוראות הנעשה במזרח אירופה.

הולך אחדים מאתנו למאפייה הסמוכה, קנה שם מכספו מספר כיכרות לחם חמים והורה לחלק בין כולנו...⁷¹

אכן, הרבה התייחסו ל'תקדים' התנהגות הגרמנים דור קודם לכן במלחמת העולם הראשונה:

כך היה גם בביתה של בתיה במוצאי שבת 21 ביוני 1941. 'לא נורא' אמר יהודי אחר, 'אני עוד זוכר את מלחמת העולם הראשונה, כאשר הגרמנים היו כאן. אומנם נכון שהיה אז רעב בעיר, אך אנו יודעים שמלחמה מביאה עמה מצוקה וסבל. נכון, החיילים הגרמנים שדדו וגזלו, תפסו ליטאים פולנים ויהודים ושלחו אותם לעבודה בגרמניה. למרות זאת אני חושב, שעם מעט שכל וקצת מזל אפשר יהיה להסתדר אתם. מי כמוני יודע, שאלה שהסתדרו וניצלו מעבודת פרך ניהלו אחר כך עסקים מצוינים עם הגרמנים, והרעב נעלם לגמרי'. 'בדיוק כך', נכנס לשיחה תומך נלהב בשלטון הגרמנים בליטא בשנת 1915, 'אני הצלחתי לפרנס את כל משפחתי, ואף הבאתי מווילנה את גיסי וסידרתי לו עבודה אצלי בחנות. באותה עת ישב הגרמני אתנו בבית, ולא היה חסר לנו דבר. השלטונות הגרמנים נתנו לנו מכל טוב. אנחנו סיפקנו להם עורות, כסף וזהב, ותמורתם נתנו לנו מצרכי מזון. הרווחתי אצלם הון עצום. חיתנתי את הבת הגדולה, ולצעירה הבאתי נדוניה'. 'אבל רבותי' צינן המארח, אביה של בתיה, את המתלהבים 'הגרמנים של היום הם אחרים...'⁷²

אצל לא-מעטים התודעה ש'הגרמנים של היום הם אחרים' בוששה להיקלט, ואכן, "היו יהודים תמימים שניסו לנצל אזהרות אלה [=אזהרות גרמניות נגד שוד] ומסרו למפקדה הגרמנית את מספרי המכוניות של החיילים והקצינים הגרמניים שביצעו מעשי שוד בדירותיהם. כך חרצו הם בעצמם את גזר דינם - שעות אחדות לאחר הגשת התלונה באו אליהם גרמנים מזוינים והוציאו לטבח".⁷³

6. הילדים מרחוב מאפו

ראוי להוסיף דבר מה על השתקפות הימים הללו בספרה של שרה נשמית 'הילדים מרחוב מאפו'. ספר זה איננו בגדר זיכרונות במובן הפשוט; העיבוד הספרותי והמטרות התוכניות והדידקטיות ניכרים בו על כל צעד ושעל, אך היכרותה הקרובה והמקצועית של המחברת עם הזמן והמקום, משווים לו לבד מאיכותו הספרותית גם איכות של סיכום מוצלח.

71. אילתי, הנהר, עמ' 35.

72. גרינבאום, תקווה, עמ' 18-19.

73. גרפונקל, קובנה, עמ' 35.

הפתיחה עוסקת בחצר ובָּאִיָּה:

הייתה זו חצר גדולה במקצת מן הרגיל. לא גדול היה הבית ועל כן נתרחב שטחה של החצר. רק דירות מעטות היו בבית הזה, בקומה השניה והשלישית. קומת הקרקע היתה תפוסה על-ידי חנות מכולת קטנה, מוסך אוטומבילים ומחסן... ואלה ילדי החצר: ...למטה, ליד מחסן הסחורות, גר השוער הליטאי, וגם לו שלושה ילדים: יונאס בגיל הצבא, בירוטא - שסימה השנה את בית הספר העממי ועתה לומדת היא את מלאכת התפירה אצל מרת כהן, והצעיר יאוזאס - בן עשר. הדבר היה בראשית יוני... מה נפלא כי קיץ בעולם, ויער וניאמן!...⁷⁴

זהו הרקע המתבסס על הריאליה של קובנה מרובת החצרות, ומכאן הולך ונפרש סיפור השבר של הימים הראשונים.

...הוא מרגיש כי משהו מוזר מתרחש ברחוב מאפו, בחצרם, אף פעם לא שמע מפי השוערת דברים כאלה... ברחוב המוביל אל הגשר נהרו חיילים טורים-טורים בחגור מלא. היה זה צבא רוסי. מחרישים הלכו ועיניהם קודרות... המשרתת אורשולה, שעבדה אצלם מזה שנים עשרה שנה, לא באה היום לעבודה... אבא אומר כי צריך לנסוע לרוסיה. סעו לכם, ז'ידים, סעו לרוסיה, שלא יישאר פה אף ז'יד! הקול קולו של יונאס, בנו הבכור של השוער... הילדים עומדים. אף פעם לא דיבר אליהם יונאס דברים כאלה. תמיד חשבו אותו לידידים... מה היה לו ליונאס? מאין לפתע שנאה זאת?...⁷⁵

השבר הופך לפוגרום ההולך ומתבצע ביסודיות:

...אבא עמד ליד הקיר, חיוור, וכף ימינו מחזיקה במרפק ידו השמאלית. על שרוול כותנתו הלבנה שני כתמים כהים. ...שקט, אל תרימו קול, ירו בי, פצעו קצת את זרועי... אין דבר... אין כבר רוסים בעיר, הליטאים רוצחים יהודים ברחובות... שקט! גער בה הרופא - השאולאי⁷⁶ הולכים מבית לבית. מחפשים יהודים. ...אבא פותח את הדלת. אורשולה! אך זו איננה לבדה, עמה נכנסים שני גברים מזוינים, לבושים מדים אפורים. מפי אמא מתמלט קול פחדים... אין לנו צורך ברופאים ז'ידים...⁷⁷

74. נשמית, הילדים, עמ' 8-11.

75. שם, עמ' 13-15.

76. בתרגום מילולי, קשתים, רובאים, חיילי רגלים. למעשה אנשי מיליציה שבתקופה הנידונה מתפקדים כצידי יהודים.

77. נשמית, הילדים, עמ' 22-23.

ומוליד ניסיונות נואשים להתחמקות וחיפוש מקלט:

...טוב בתי. ניסע אל המהנדס מר קוביליוס. אולי הוא יקבל אותנו? בקצה הרחוב עמדה כרכרה. אמא ניגשה אל העגלון ואמרה לו: סע לפרוספאקט ויטאוטאס⁷⁸ מספר ... העגלון הסתכל בפניה ונתחייך: אינני מסיע יהודים, אבל אם תשלמו לי כראוי ... צריך אני להוריד את סוכך הכרכרה, שלא יראו, כי מסיע אני יהודים ברחובות העיר ...⁷⁹

ומשתקף הזלזול הנורא בחיי היהודי: "...מה פה? מה קרה? צווחת אשה בעלת גוף, נדחקת בכוח מרפקיה ובאגרופיה לתוך ההמון שהתאסף. שום דבר - עונה מישוהו בצחוק - ירו בכלב וביהודי".⁸⁰

כספר המיועד גם לילדים, אין כאן תיאורי זוועה מפורשים, אבל יש התייחסות לשלל הבעיות שמאפיינות את הימים הראשונים. מודגשים מאוד ההתלבטות אם לברוח לרוסיה, בגידת הליטאים, הרצח ברחובות, וגם של המיעוט שמציל. בסך הכול תיאור ריאלי מאוד של קובנה - סוף יוני 1941.

דיון מסכם

ליטוקיס מפורסם, וזוהי עובדה. במובן מסוים אפשר לדבר על היגררות של תגובות יהודיות-ישראליות אחרי תגובות אחרות - בעיקר ליטאיות, ביחס לליטוקיס, ומגמה זו מפותחת במיוחד בגישה של 'ארגון יוצאי ליטא', שחשף שוב ושוב את הזוועות שחוללו הליטאים לאזרחיהם (ולפליטים) היהודיים.⁸¹ אכן, במקרה של ליטוקיס מושך להגיב. קל לזהות פרצופים, ואפשר היה די בנקל להגיע לשמות. אפשר לזהות פחות או יותר גם את הנרצחים. מול ההאשמה המקוממת בקומוניזם - השתייכות למעגלי השלטון הסובייטי

78. מדובר בשדרות ויטאוטאס שבהן שכן כזכור מוסך ליטוקיס. האם ביקשה לרמוז בכך בעקיפין לפוגרום? ליתר דיוק, לאי-הידיעה לגבי באתם ימים, או שזהו אזכור סתמי של רחוב חשוב? אינני יודע.

79. נשמית, הילדים, עמ' 26-27.

80. שם, עמ' 35.

81. בעיקר הביטאון באנגלית - 'ליטא - הפשע והעונש' ('Lithuania - Crime & Punishment'), ששמו הישיר והמתריס מעיד על תוכנו. עורכו אברהם מלמד לא חסך כל מאמץ כדי להראות ש'לרצוחים יש שם', ובמקרה של ליטוקיס גם קלסתר פנים. למיטב ידיעתי, נתפרסמו שבעה גיליונות שניכר בהם הניסיון להציג תמונה מדויקת ובעלת ערך על-פי אמות מידה מדעיות. גם ספרו של פייטלסון (פייטלסון, האמת) מעיד על פולמוס ישיר ונוקב עם גישות ליטאיות בנושא של ליטוקיס.

הפעיל, לא נותר אלא להראות מי היו הנרצחים ומי הרוצחים; וכך אכן נעשה! מבחינה היסטורית, כפי שעולה כמדומה מעבודותיהם של כריסטופר דיקמן ועמיתיו, מה שכונה כאן 'מקרה ליטוקיס' הוא 'מקרה' סגור.

במאמר זה ניסינו להקיף תגובות יהודיות לאירועי סוף יוני בקובנה; גילינו בעיקר מציאות היסטורית המוכרת גם ממקומות אחרים של 'קרקע הנשמטת לפתע מתחת הרגליים', שבלטה במיוחד בבירתה של ליטא שבין שתי המלחמות. בניסיון להתקרב ככל שניתן לחוויה 'האותנטית' של 'לחיות בקובנה' בסוף יוני 1941 עולה בזיכרונות בלבול ואובדן דרך (על רצון להתאבד קראנו במקום אחד ובעקבות אירועי ליטוקיס⁸²). מובלטת בגידת הליטאים, ש'נציגיהם' לצורך העניין הם לא רק השאוליסטים הצדים בבתים וברחובות, אלא גם שוערים ומשרתות. הבלבול בציבור היהודי החווה את התמוטטות עולמו הוזן מקשיים בתקשורת, אם כי מידע מסוים הועבר באמצעות טלפונים, וככל שהתאפשר בפגישות אקראיות ברחוב. בזיכרונות אין התייחסות למנהיגות קהילתית (שבמציאות הייתה ושניסתה לפעול!⁸³), והחלטות נופלות בחוגי המשפחה. חשיבות השליטה בשפה הליטאית הובלטה כתורמת בהצלחת יודעיה. על רקע כל אלה תובן התחושה העולה בסיכום פרק הזמן הראשון של השואה בקובנה אצל אברהם תורי שנכתב ב-7 ביולי: "בקובנה נשמע בכי בבתי יהודים. החורבן הוא מלא והיהודים מיואשים ותוהים: מה יהיה?"⁸⁴. בהערת המהדירה היא הסבה תשומת לב לכך שתורי משתמש בביטוי 'החורבן הוא מלא'. אכן, לעומת הזוועות שיהיו בהמשך לא היה זה ביטוי מדויק, אבל זו הייתה התחושה הסובייקטיבית אצל כותב היומן המשקפת את התחושה הציבורית שבועיים אחרי הפלישה. בתוך תחושת החורבן המלא נכללה גם השפעת ליטוקיס, אבל בסערת החורבן הנתפס כמלא, משקלה - על-כל פנים על-פי העדויות שליקטנו - לא היה מרכזי. פרסומו ומרכזיותו של מקרה ליטוקיס קשורים לסיבות שתולדתן בגורמים אחרים.

82. לעיל תיאורו של יוחנן פיין.

83. לא כאן המקום לנתחה, אך נעשו ניסיונות של חוגים שהיה להם קשר עם השלטון הליטאי החדש - קצינים יהודיים לשעבר בצבא הליטאי ואנשי מפתח בחברה הקובנאית - ליצור קשר עם מכריהם ומודעיהם עד זה לא מכבר.

84. תורי, גטו, עמ' 45.

רחוב ויטאוטאס הגדול, סמוך למוסך ליטוקיס, קובנה

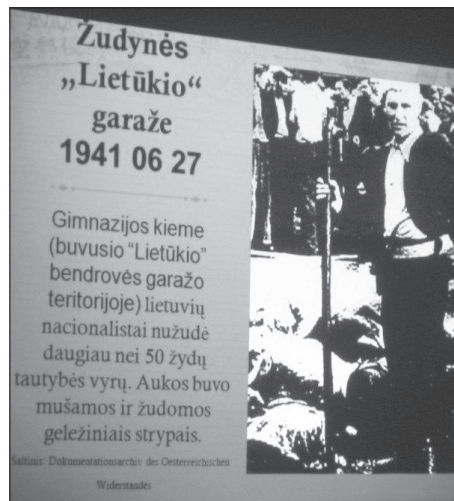
מימין: אנדרטה לזכר הנרצחים בליטוקיס - האבנים חלקן בצבעי הדגל הליטאי, וחלקן בכחול האמור להדגיש את דגל ישראל - רובן ככולן הונחו על ידי ילדי בית הספר הסמוך. משמאל: אנדרטת ליטוקיס - הנרות הונחו על ידי הקהילה היהודית; הפרחים והדגל - על ידי שגריר רוסיה

שלט הרחוב - שדרות ויטאוטאס, סמוך לליטוקיס

אנדרטת ליטוקיס -
זר פרחים ואבנים בכל שנה ושנה

הטבח בליטוקיס - מתוך תכנית הלימודים
של בית הספר הסמוך

תמונות הטבח בליטוקיס
(צולם במוזיאון הפורט התשיעי בקובנה)

פגישה בין היטלר לראש המפלגה הליטאית
הלאומנית - מתוך תכנית הלימודים של בית
הספר הסמוך

נפנוף של תושבים ליטאיים לצבא הנאצי הכובש -
מתוך תכנית הלימודים של בית הספר הסמוך

סיום

בקבוצת השירים של צ'סלב מילוש - 'ליטא מקץ חמישים ושתיים שנה',⁸⁵ מופיע השיר: 'עיר הנעורים':

נאה יותר היה שלא לחיות. ואילו לחיות לא נאה הוא, / אומר זה ששב מקץ שנים רבות / אל עיר נעוריו. לא היה שם איש / מאותם שפסעו ברחובות האלה, / ולא היה להם עכשיו דבר זולת עיניו. / ...אם ההבנה היא בגדר השגתנו, / חשב, הרי זה ברגע אחד של השתתפות בצער הזולת, / כשאובד הדבר שהיה מחיצה ביני בינם, / וגשם הטיפות מאשכולות הלילך נשפך על הפנים / שלו, שלה ולי, בד בבד.⁸⁶

וכן השיר במחרוזת 'גמלאי':

איש זקן מקיש במקל, מודע לשתיקתו. / הממלאה כל פינה שבגופן בלבה סמיכה, לוחטת. / ...חתול גם בשמש והעולם ממשיך להתקיים, בלא שיצטרך לאותיות עדות. / כי דבר לא היה צומח מהן, זולת ההבנה שבני אדם מסכנים הננו. / שומרי רכבות האסירים חזרו להיות אסירים, מענים ומעונים. / רק איני יודע מדוע אני מוכרח לזכור את האירועים ההם. / ולהאשים את עצמי במה שלא היה תלוי בי. / בציפייה שברק המכה ייפול עלי מיד שופט כל הארץ ויפטור אותי ממראות העולם הזה. / איש זקן טוב מזוג, אהוב על השכנים, מברך לשלום את עוברי האורח, מקנא בחפותם. / כלומר במה שיש להם - הוא חושב - מכיון שלא באו לידי ניסיון.⁸⁷

שורות שכמעט שאינן מצריכות הסבר; התחושות העולות במפגש עם הזיכרון בקובנה נחשפות בשורות אלו ברוב עוצמה ומתחברות לציורו של אפלפלד שהובע בפתח הדברים.⁸⁸

85. מילוש, על גדת הנהר, עמ' 60-80.

86. שם, עמ' 66.

87. שם, עמ' 75-76.

88. "...הוא [=בן שיחו של היהודי החוזר] הרכין את ראשו ואמר, 'ידידי הצעיר, איני יודע מה לומר לך. המלחמה עשתה בנו שמות. הכול השתנה, השתנה לרע. בלי יהודים החיים הם חסרי פשר ומכוערים.' 'מה אתה מייעץ לי לעשות, פניתי אליו ברוב ייאוש. 'אל תשתהה כאן יתר על המידה. ארץ זו אוכלת את יושביה, ארץ שלא ידעה לשמור על יהודיה היא ארץ שאין בה אלוהים. אני במקומך הייתי לוקח את הרכבת הראשונה שתוציא אותי מכאן.' 'ולא לחזור הביתה.' 'רק הצצה קטנה ולא יותר...' (אפלפלד, האיש, עמ' 122).

נספח

ריאיון עם רחל לוין (12.10.2011); השאלה על ליטוקיס הייתה יזומה על-ידי: ⁸⁹ "יום ראשון בשבוע; הייתי סטודנטית, בשבת הייתה בחינה באוניברסיטה תכנתי לישון עד מאוחר. אימא מעירה אותי הודיעו על מלחמה בחדשות. הרדיו היה פתוח שמענו נאום של סטאלין ההורים ידעו רוסית. הכיבוש לא בצורה כל כך נוראה; כבשו ללא התנגדות, לא היו הפצצות באותו היום. אנחנו גרנו באזור לא-יהודי, מעל 'מוזיאון הנשק', ברחוב פוטובינסקי הייתה סמטה שנקראה אשורופיקאס. היה אזור מאוד ליטאי; מאוד מכובד. מי שקנה את הבית היה יהודי שבא מממל והשקיע כסף; הבית היה בן שלוש קומות בכולם גרו יהודים. ליטאים התחילו להשתולל אך לא חשבו שבאזור הזה יש יהודים. מכאן עולים ל'הר הירוק'; בבניין כל המשפחות היו יהודיות. חיילת (אולי מהקומוסומול?) הכריזה שיש רכבות לרוסיה וצריך ללכת לתחנת הרכבת. אני הייתי עם אבא ואח; אימא הייתה חולה (לב). הוחלט שלא זזים. הייתה שם עוד משפחה שהיו בה חולים שהחליטו להישאר. זוג צעיר - האישה רופאה והוא מהנדס, הלכו לרכבת, הצליחו להגיע לרוסיה וניצלו. היה לי דוד, אח של אימא, מורה לעברית. גרו ליד תחנת הרכבת. לאשתו היה אח במוסקבה. כך ברחו אנשים. ידענו שחוטפים יהודים; שמענו מאוחר על גרו' ליטוקיס. אבא היה ממנהלי 'קרן היסוד' בליטא, שהסובייטים סגרו את המוסדות הציוניים הוא התחיל לעבוד כמנהל חשבונות במפעל. הודיעו לו שצריך להביא את המפתחות למפעל. הוא הלך ברגל כדי למסור את המפתחות. ליטאים תפסו אותו בדרך; הוא התחנן שהוא צריך להביא את המפתחות; היה לו מזל מיוחד והם שחררו אותו. הוא בא וסיפר שחוטפים יהודים ברחוב. היה לו חבר שגר בסלובודקה, יטקובסקי, גם הוא היה ב'קרן היסוד'. אבא הלך לסלובודקה ומצא אותו שחוט. לא אשכח איך אבא בא מזועזע. אז החליט שגברים פשוט לא צריכים לצאת מן הבית. מצבנו היה כזה - בעצם היינו 'ארוזים', בגלל שקודם התחילו הגירושים של הקומוניסטים ולאבא שהיה ידוע כעסקן ציוני לא היה הרבה סיכוי. אחי למד ב'גימנסיה הריאלית' (גם אני למדתי שם), והוא סיים את לימודיו. צלצלו שצריך לבוא לקחת תעודה; אבא ואחי הלכו לקחת את התעודה; ממש סכנת נפשות, נאיביות. היו גם טלפונים מחברים ללימודים 'מה מחר לא נלמד?'; התקשו לעכל. באופן כללי ידענו כמובן על מה שקרה בגרמניה בשנים האחרונות ועל המלחמה עד עכשיו, אבל אף אחד לא חלם על 'פתרון סופי'. היינו מוכנים שיעליבו אותנו וכו' אבל לא חלמנו על

89. במהלך השנים האחרונות שוחחתי עם רחל לוין עורכת 'גחלת' - ביטאון איגוד יוצאי ליטא מספר פעמים על אותם שבועות. היא לא התייחסה במפורש לליטוקיס, אשר על כן, העליתי בריאיון הזה שאלה מפורשת בנידון.

השמדה. הייתה הרגשה בימים האלה שהעולם מתהפך, פשוט מתהפך. הליטאים לא עמדו במבחן. לא היה לנו שוער בבניין, זה היה בניין מודרני, אבל בבית הקודם שלנו ב'לייזוויס אליי' היה שוער ליטאי שעשה את כל העבודות, והייתה לנו שם גם עוזרת ליטאית שגרה אתנו. אני לא זוכרת את התפקיד שלהם בכל מה שקרה בגלל שהיינו בבניין מסוג אחר.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אילתי, הנהר
ש' אילתי, לחצות את הנהר, ירושלים 2011.
- אפלפלד, האיש
א' אפלפלד, האיש שלא פסק לישון, אור יהודה תש"ע.
- אלפרן בן דוד, סיפור
ר' אלפרן בן דוד, סיפור חיים, (<http://rutalpern.blogspot.com/2009/11/1945>), הורד ביולי 2012.
- אשרי, חורבן
א' אשרי, חורבן ליטע, ניו יורק מונטריאול תשי"ב.
- בירגר, אין זמן
ז' בירגר, אין זמן לסבלנות – דרכי מקובנה לירושלים, תשס"א.
- בסוק, אוטוביוגרפיות
ע' בסוק, עלילות נעורים – אוטוביוגרפיות של בני נוער יהודים מפולין בין שתי מלחמות העולם, ירושלים ותל אביב תשע"ב.
- בר, מכתב מווינה
ל' בר, "מתוך ארכיוני יד ושם: מכתב מווינה מתעד את פוגרום 'ליל הבדולח'", (<http://www.yadvashem.org/il/he/about/archieve>), הורד ביולי 2012.
- גינקאס, תיל
מ' (מירון) גינקאס, דרך תיל דוקרני, תל אביב 1990.
- גרינבאום, תקווה
מ' גרינבאום, תקווה על פי תהום – יהודי ליטא בין גטו למחנה, ירושלים תשנ"ט.
- גרפונקל, קובנה
ל' גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, ירושלים תשי"ט.
- דיקמן וסוז'דליס, רצח המוני
C. Dieckmann and S. Suziedelis, The Persecution and Mass Murder of Lithuanian Jews during Summer and Fall of 1941, Vilnius 2006.

- וולבה, ואמונתך בלילות, ירושלים תשנ"ז.
 ונסלובה, יהודים וליטאים
 ת' ונסלובה, 'יהודים וליטאים' (תרגום: מ' זלקין), עיונים
 בתקומת ישראל, 14 (2004), עמ' 461-471.
 י' טומש גרוס, שכנים – השמדתה של הקהילה היהודית
 בידובנה שבפולין, תל אביב וירושלים תשס"ב.
 צ' כץ, סובבני להט אש בוערת..., הפרק 'התחלת האימה'
 (<http://www.zvikatz.com>, הורד ביולי 2012).
 ע' לבנה, עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים בהשפעת
 מפגשים עם הארץ, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור,
 אוניברסיטת תל אביב 2006.
 ד' לוין (עורך), פנקס הקהילות, ליטא, ירושלים תשנ"ו.
 נ' לויצקי, כבודו – אהרן ברק – ביוגרפיה, ירושלים 2001.
 צ' מילוש, על גדת הנהר (תרגום מפולנית: ד' וינפלד), תל
 אביב 1999.
 א' מלמד, ליטא ארץ הדמים – יהדות ליטא המפוארת
 וחורבנה, תל אביב תשנ"ז.
 ה' נייבורגר, 'בגיתו קובנה', ילקוט מורשת יח (תשל"ה),
 עמ' 149-162.
 ש' נשמית, הילדים מרחוב מאפו, תל אביב תשכ"ב.
 א' סגלסון, בלב העופל, ירושלים תשס"ג.
 A. Faitelson, The Truth and Nothing but the Truth,
 New York 2006
 י' פיין, נער עם כינור, תל אביב 2008.
 ה' קוטורגינה, "יומן קובנה (1941-1942)", ילקוט מורשת
 יז (תשל"ד), עמ' 35-50.
 י"ד קמזון, יהדות ליטא – תמונות וציונים, ירושלים
 תשי"ט.
 קמזון, תמונות

- רוזאוקאס, מסמכים
Rozauskas (Ed.), Documents Accuse, Vilnius
1970.
- רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא
י' רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא – מסה על מקום וזיכרון,
ירושלים תשס"ט.
- רפפורט, יהודיה
ס' רפפורט, יהודיה גזעית – בין שם לכאן – קובנה וארץ
ישראל, ירושלים תשס"ד.
- תורי, גטו
א' תורי, גטו יום יום – יומן ומסמכים מגטו קובנה, תל אביב
תשמ"ח.
- תידור באומל, הנצחת השואה
י' תידור באומל, "זיכרון עולם": הנצחת השואה בידי
הפרט והקהילה במדינת ישראל, עיונים בתקומת ישראל 5
(תשנ"ה), עמ' 364-387.